

'האינטלקטואל הטהור' בפוליטיקה או אליטה אקדמית במשבר: מעורבות האוניברסיטה העברית בפרשת לבון

אורי כהן

יחסו של האינטלקטואל אל התחום הציבורי אינו אינטרסנטי אלא מודרך על-ידי המחויבות לקדם את הטוב הכללי ועל-ידי נטייתו לראות את הדברים בהקשרם הכללי. גישה זו היא מטבעה ביקורתית כלפי מוסכמות וכלפי סדרי שלטון ומדיניות.¹

בראשית שנות השישים התרחשו שני משברים עמוקים וחריפים ביחסי האוניברסיטה העברית עם המערכת הפוליטית, משברים שהיו שלובים זה בזה והזינו זה את זה. משבר אחד, פומבי ומתועד היטב במחקר, נוצר סביב התערבות אינטנסיבית ומלוכדת של האליטה האקדמית בירושלים בפוליטיקה, שהביעה מחאה והתמרמרות על דרך טיפולו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון בפרשת לבון.² פרשה זו, בהקשר לאוניברסיטה העברית, החלה לצבור תאוצה בשלהי שנת 1960 והיא נתפסת כאחד האירועים המשמעותיים בהשפעתם על תפיסת המוסד האקדמי את עצמו ואת מעמדו בציבור הרחב. במרכזו של הפרשה בזיקה לאוניברסיטה עמדה התארגנות פרופסורים ומרצים רבים שפרסמו גילוי דעת משותף ב-30 בדצמבר 1960, שנודעה לו בהמשך השפעה מרחיקת לכת, המבטא התנגדות להדחתו של פנחס לבון, מזכ"ל ההסתדרות, מתפקידיו הציבוריים ולאווירה כאילו קיום המדינה תלוי בהנהגתו של בן-גוריון ועל כל האחרים לבטל את דעתם מולו. מהלך זה נתפס כביטוי להתחזקות ניכרת באוטונומיה היחסית של השדה התרבותי בישראל בהצליחו ליצור התקוממות אינטלקטואלית גלויה נגד סמכותו של בן-גוריון.³ ב-11 בינואר 1961 קבעה אספה רבת משתתפים של אנשי אקדמיה בירושלים כי הדמוקרטיה בישראל נתונה בסכנה, ומקור הסכנה הוא בן-גוריון. 'תוך ימים מספר נצטרף ליזמה זו רובה של הצמרת האקדמאית באוניברסיטה, בכלל זה רוב

1. יהושע אריאלי, 'אינטלקטואלים בחברה', בתוך: דני יעקובי (עורך), בינו אומה, ירושלים תש"ס, עמ' 10.
2. על התוצאות הפוליטיות של פרשת לבון ראו: Peter Medding, *Mapai in Israel: Political Organization and Government in a New Society*, Cambridge, MA 1972.
3. שלמה זנד, האינטלקטואל, האמת והכוח: מפרשת דרייפוס ועד מלחמת המפרץ, תל-אביב 2000.

הדמויות האקדמאיות העיקריות במדעי־הרוח ובמדעי־החברה ומספר לא מבוטל של פרופסורים ומרצים גם מן הפקולטות למדעי־הטבע ולרפואה. בין המצטרפים בלטו אנשי אותן מחלקות באוניברסיטה הקשורות לפי טיב עיסוקן בענייני חברה ורוח: סוציולוגיה, כלכלה, היסטוריה, היסטוריה ישראלית, פילוסופיה, חינוך וכו'.⁴

המשבר השני, המתועד פחות, נבנה בכיוון ההפוך, כלומר סביב התערבותה של המערכת הפוליטית בעיצוב שדה ההשכלה הגבוהה ומה שנתפס בעיני האליטה האקדמית כנישול האוניברסיטה העברית משאיפותיה להיבנות כאוניברסיטה ממלכתית בעלת מונופול בתחום החינוך הגבוה. במחצית השנייה של שנות החמישים היתה אסטרטגיית 'האוניברסיטה הממלכתית' לאבן יסוד בהתנהלות האוניברסיטה העברית, ולצורך קידומה הושקעו מאמצים ארגוניים וכספים רבים, ששיאם היה מיזוגו של בית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל־אביב באוניברסיטה העברית כשלוחה של האוניברסיטה העברית בשנת הלימודים 1958-1959.⁵ המאורע המכונן שניפץ את כוונותיה של האוניברסיטה העברית היה פרסום מסקנותיה של ועדת משה שרת, שפעלה בין פברואר לאוגוסט 1960, חודשים ספורים בלבד לפני התפרצות פרשת לבון. הוועדה נועדה לקבוע את מסגרת היחסים הרצויה בין האוניברסיטה העברית לאוניברסיטת תל־אביב. במסקנותיה נקבע בנחרצות שבתל־אביב תוקם אוניברסיטה עצמאית בתמיכת המדינה ובמימונה.⁶ רצונה של המדינה להוביל לעיצוב מחדש של שדה ההשכלה הגבוהה בישראל הצביע על הצלחה בפעילותם של אישים וקבוצות בעלי עוצמה פוליטית ניכרת שמצאו לנכון לקדם את רעיון האוניברסיטה העצמאית בתל־אביב. במסגרת זו נמצא את ראש עיריית תל־אביב מרדכי נמיר ואת 'הגוש' במפא"י בהנהגת שרגא נצר; את שמעון פרס, יגאל אלון ואת הציונים־הכלליים. המיוחד בהתקבצות זו היה שאותם אישים וקבוצות היו יריבים חריפים בנושאים אחרים, אולם התמיכה באוניברסיטת תל־אביב היתה לחלק מתפיסתם הכוללת לשיפור מעמדם בזירה העירונית, הפוליטית־הארצית או הבטחונית.

דיון זה מבקש לעמוד על השאלות הנוגעות למעורבות הסגל האקדמי בפוליטיקה: מדוע דווקא אז, בראשית שנות השישים? מדוע ביחד? ומדוע בעוצמה כה רבה ובלהט יצרים?

4. אליהו חסין ודן הורוביץ, הפרשה, תל־אביב 1961, עמ' 173.
5. אורי כהן, 'אסטרטגיות בלימה והתפשטות של האוניברסיטה העברית נוכח הקמתה של האוניברסיטה של תל־אביב, 1953-1961', עיונים בתקומת ישראל, 12 (2002), עמ' 359-401.
6. סיכום עבודת ועדת משה שרת, מכתב משה שרת למרדכי נמיר מ־28 באוגוסט 1960: 'הנני מציין בקורת רוח עמוקה את ההבנה ההדדית הגמורה ואחדות ההשקפות שנתגלו בין חברי הוועדה בכל מהלך הדיונים ובהסקת המסקנות. כן הנני לציין בסיפוק, כי המלצות הוועדה נתקבלו פה אחד. בשם חברי ובשמי הנני להביע תקווה נאמנה כי המלצותינו תתקבלנה על דעתך, על דעת מועצת העיר ועל דעת שאר הגורמים הנוגעים בדבר, ותשמשנה קו מנחה לפעולה למען ביסוסה ושכלולה של האוניברסיטה בתל־אביב. אנו מניחים בבטחה, כי העתק הדין וחשבון יימסר בלי דחוי לשר החינוך והתרבות, בסמכותו הכפולה, הן כנציג ממשלת ישראל והן כיושב ראש המועצה להשכלה גבוהה', ארכיון היסטורי של עיריית תל־אביב-יפו, חטיבה 4, תיק ח/7.

לשון אחר, מה היו הסיבות ללכידות המוצהרת והפומבית של אנשי האקדמיה נגד דוד בן-גוריון בנקודת הזמן הספציפית של ראשית שנות השישים? במבט ראשון רואים שזו היתה התארגנות של אנשי אקדמיה החוצה גבולות פוליטיים מקובלים: נתן רוטנשטרייך היה חבר פעיל במפא"י ויהושע אריאלי היה מזוהה עמה; בנימין אקצין זוהה עם 'חרות'; יעקב טלמון זוהה עם המפלגה הליברלית; ושמואל הוגו ברגמן, מרטין בובר, עקיבא ארנסט סימון וגרשם שלום זוהו בתקופת טרום העצמאות עם תנועת 'איחוד', ממשיכת דרכה של 'ברית שלום'.⁷ טענתי היא שהאחדות הא-פוליטית ונחישות הפעולה ניזונו מכך שזו היתה אליטה אקדמית בעלת תודעה קבוצתית משותפת שנמצאה במשבר רעיוני ומוסדי חריף, שנוצר מפגיעה באחד מאושיות פעילותה של האוניברסיטה העברית. מקור המשבר הרעיוני היה נעוץ בהכרח של האליטה האקדמית להגדיר מחדש את מקומה ביחס לעקרון הממלכתיות, עיקרון שזוהה עם מדיניותו של בן-גוריון, אשר העמיד במרכז ההווה של המדינה את התביעות לאחדות לאומית, לאחרייות ומשמעת, להשלטה ללא תנאי של החוק והסדר ולבאמנות ללא סייג למדינה ולמוסדותיה.⁸ השבר המוסדי מבחינתם של ראשי האוניברסיטה העברית היה הכוונה להקים אוניברסיטה ממלכתית חדשה. פרופ' יעקב כ"ץ, שפעל במהלך שנות החמישים והשישים כדיקן בית-הספר ע"ש אליעזר קפלן למדעי החברה, כנציג האוניברסיטה העברית במועצה להשכלה גבוהה וכרקטור (1969-1972), לאחר כהונת פרופ' נתן רוטנשטרייך (1965-1969), הציג את האסטרטגיה הכוללת של תקופת בנימין מזור כרקטור (1952-1961):

לפרופסור מזור הייתה קונצפציה מרחיקת לכת. הוא ראה את הסכנה של ריבוי מוסדות אקדמיים בארץ, שיביא לידי כפילויות מיותרות ומכבידות. רצונו היה לקדם את פני התקלה על-ידי ייסוד אוניברסיטה ישראלית אחת, לפי הדגם של אוניברסיטת קאליפורניה, שיש לה מספר רב של קאמפוסים מפוזרים ברחבי המדינה, בהנהלת אוניברסיטת ברקלי. לנוכח ההתפתחות המאוחרת, שאימתה את חששותיו של מזור מפני כפילויות ללא צורך, אין לומר כי הקונצפציה של מזור לא היה לה על מה שתסמוך. אלא שהיא נכשלה, כידוע, ואין כאן המקום לשאול באשמתו של מי.⁹

בחלק הראשון והשני של המאמר אעסוק בביקורת הפרשנויות הרווחות במחקרים עדכניים המנתחים את מעמד הסגל האקדמי בעשור הראשון ואת התערבות חברי הסגל בפרשת לבון. הקשיים בהסברים הרווחים נובעים, ראשית, מכך שהם מפנימים באופן לא-ביקורתי את

7. על תפיסתו הפוליטית של מרטין בובר שכללה יחס מורכב ומוסיג ביותר להקמת המדינה היהודית ראו: שלום רצבי, 'המדינה היהודית בהגותו הפוליטית של בובר (1942-1965)', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנה הראשונות, ירושלים 1998, עמודים 195-214; שלום רצבי, 'מרטין בובר והמדינה היהודית', בתוך: מרדכי בר-און (עורך), אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה, ירושלים 1999, עמ' 133-147.

8. אליעזר דון-יחיא, 'ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון', הצינונות, יד (1989), עמ' 51.

9. יעקב כ"ץ, כמו עיני: אוטוביוגרפיה של היסטוריון, ירושלים 1989, עמ' 136.

אופני הייצוג שמבקשת להציג ולקבע האליטה האקדמית בנוגע לתהליכי בניית זהותה. מהלך זה של הפנמה מוביל לסטראוטיפיזציה של השיח על אודות אינטלקטואלים ומוסדותיהם, המוצג בעיקרו במושגים של חלוקה הייררכית ומוסרית. מהצגה זו עולה כי האליטה האקדמית היא קבוצה של אינטלקטואלים טהורים המגלמים ומייצגים את 'הטוב הכללי' לעומת המרכז הפוליטי. שנית, הסברים אלה מתעלמים מממדים מרכזיים בפעילותה של האליטה האקדמית, וההתעלמות נובעת מהפרדה מלאכותית בין המרחב הציבורי לבין הפוליטיקה האקדמית הפנים-מוסדית כזירה המייצרת קונטקסט של כוח המשפיע על תגובות האליטה האקדמית במרחב הציבורי ומעצב אותן.

החלקים שלאחר מכן יעסקו ב'ממלכתיות' כמעצבת מהפך בפעילותה של האליטה האקדמית בשנות החמישים. אליטה זו התגייסה למשימה החדשה של בניית המדינה עד שהיתה מאליטה אידאולוגית הטרודוקסית, הממוקמת בפריפריה של הזירה הפוליטית בתקופת טרום העצמאות, לאליטה הנטועה היטב בתוך הממסדים הישראליים ובעיקר במנגנון המדינתי ובמפלגה הדומיננטית, מפא"י. פיטר מדינג ומיכאל קרן טוענים שנקמה ברית בין הממסד הפוליטי והאקדמי שלא נתחמה אך ורק למנגנוני המדינה אלא גלשה אל חיבוק אוהד ואמיץ של מפלגת השלטון, מפא"י, שנתפסה כמזוהה עם עידן הקמת המדינה. ראשי מפא"י ובראשם בן-גוריון הכירו בתרומתם של המלומדים והמדענים הירושלמים לבניינה של חברה טכנולוגית ומודרנית וביקשו את קרבתם ואת הכרתם, ובתמורה קיימו מאמץ מתמשך לייצר בקרבם תחושה של קבוצה המייצגת את עצמה לשליחות היסטורית.¹⁰ ניכר היה יותר ויותר תהליך המביא לידי טשטוש, לעתים מרחיק לכת, של 'הגבולות' בין רעיון הממלכתיות לבין המלומדים והמדענים שראו את עצמם מגלמים הלכה למעשה את יישומו. שליחות חברתית-פוליטית-תרבותית זו נכרכה מצד אחד במגמות המבקשות להעביר מסרים אוניברסליים, ומצד אחר באמונה כי מדינת ישראל איננה 'מדינת שירות' שנועדה להבטיח רק חירות ורווחה, אלא חייבת להתפתח ל'מדינת חזון' שנועדה להוביל להגשמת ערכים.¹¹ פרופ' נתן רוטנשטרייך שעמד על מאפייני העשור הראשון זיהה את המדינה על שלל פעילויותיה עם הסמכות השלטונית. 'יותר מכך', הוסיף רוטנשטרייך, 'המוטיב החלומי היה בו כדי להניענו להעניק את כל ההילה של החלום לשלטון. בעניין זה איננו שונים ממדינות צעירות רבות שבהשיגן את מעמד הממלכתיות זיהו את כוחן היוצר עם השלטון, וכתוצאה מזה עם המנגנון הפקידותי'.¹² שיתוף-הפעולה ההדוק בין המנגנון המדינתי לאוניברסיטה והתארגנותה כנושאת הדגל של תפיסת הממלכתיות הושתתו על מערך של הסכמות והבנות שהתגבש והתמסד בין ראשי

10. מיכאל קרן, העט והחרב: לבטיה של האינטליגנציה הישראלית, תל-אביב 1991, עמ' 74; Medding, *Mapai in Israel*, p. 62

11. על אבחנה זו ראו: אליעזר דון-יחיא וישעיהו ליבמן, 'הדילמה של תרבות מוסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב"דת האזרחית" של ישראל', מגמות, 28 (1984), עמ' 461-485.

12. נתן רוטנשטרייך, 'שלטון, חברה ותחומיה', בתוך: נתן רוטנשטרייך (עורך), בין עם למדינתו, תל-אביב 1965, עמ' 223.

המערכת הפוליטית לאוניברסיטה העברית במהלך העשור הראשון למדינה. מערך זה קרס נוכח מה שנתפס כבגידת המדינה באינטרסים שנחשבו ממלכתיים בעיני האליטה האקדמית, בהחלטתה להקים אוניברסיטה ממלכתית בתל-אביב. כפי שנראה בהמשך, לאחר מסקנות ועדת שרת נציגי המדינה לא היו פסיביים במאבק בין המוסד הוותיק לחדש אלא נקטו במועצה להשכלה גבוהה עמדה שסייעה לביסוסה של אוניברסיטה בתל-אביב. משבר זה חייב את האליטה האקדמית, במודע או שלא במודע, לקדם מהלכי דה-לגיטימציה של מה שנתפס כ'מורשת ההגמונית' של 'הממסד'. זה היה משבר שלא נגזר מתביעות לשותפות במשאבים הפוליטיים, התרבותיים והכלכליים של הממסד, אלא מהצורך, שנוצר אחרי 'בגידת' הממשלה באתוס הממלכתי המשותף כמו שהוא נתפס בעיני האליטה האקדמית, לבסס לגיטימציה לתהליכי בדלנות ואוטונומיה של האליטה האקדמית במקום הזיהוי המוחלט שלה כנשאית בלתי-ביקורתית של האתוס הממלכתי. כשלב חיוני לגיבוש זהותה הנבדלת היתה האליטה האקדמית חייבת לקיים ניתוח ביקורתי של התרבות הפוליטית-החברתית הקיימת. מעצם תפיסתה העצמית שהתגבשה במהלך העשור הראשון למדינה היה עליה להתמודד עם שאלות של צדק חלוקתי וסדרי שלטון וממשל דמוקרטיים במדינה ובמפלגותיה. יתר-על-כן, היתה חובה לנסח תשובה ברורה לשאלה מה הם הגבולות לשימוש ב'סימבוליקה המדינתית' כמכשיר לצבירת כוח פוליטי, חברתי ותרבותי במעורבותה בחברה האזרחית. הקמת האוניברסיטה הממלכתית השנייה בתל-אביב היתה העדות לכשלון האקדמיה הירושלמית באחזתה בעקרון הממלכתיות; המעורבות הישירה והאינטנסיבית בפוליטיקה בויקה לפרשת לבון שימשה בידי האליטה האקדמית למהלך משולב פוליטי-אינטלקטואלי, שכלל שהיה מוגבל היה בו פוטנציאל לייצר עמדה ביקורתית חדשה בשאלת מגדירי זהותה בחברה בישראל. העמדה הביקורתית שהציגה האליטה האקדמית לא נועדה להדירה מהממסד כלל ועיקר. היא נועדה להגדיר מחדש את גבולות המעמד האוטונומי של האליטה האקדמית במסגרת הממסד, מתוך ביקורת עליו ותוך כדי דיאלוג המנסח מחדש את היחסים עמו, כך שתיקבע האבחנה בין שתי קטגוריות: האחת, אחדות מתוך זהות; והשנייה, אחדות מתוך שונות. לפי הקטגוריה הראשונה, האליטה האקדמית הציבה את עצמה כמייצרת את מאגר הדימויים העצמיים של הממלכתיות, שמשמעם נאמנות ומחויבות לערכים ולמסורת כללית ומרכזית מתוך הזדהות עמוקה עמה עד שאלה הפכו למייצגי הממלכתיות. לפי הקטגוריה השנייה, האליטה האקדמית תובעת לכונן את זהותה כמובלעת מוסדית ורעיונית שאינה מאיימת על אושיות השלטון, אלא מייצרת שיח המאפשר לה לפעול כמוקד כוח פוליטי בעל אינטרסים, לכידות וגבולות מובחנים. מנגד ניצבים ראשי הממסד הפוליטי ובראשם בן-גוריון, המוצגים כמי שזנחו תוך כדי מאבקייהם הפוליטיים את הראייה הממלכתית. מעורבות אנשי האקדמיה בפוליטיקה היתה המשך ישיר לעיצוב מחדש של מקומם בחברה הישראלית, שבמהלך העשור הראשון למדינה נקבע ביוזמתו ובעידודו של המרכז הפוליטי. אנשי האקדמיה הירושלמית היו בעלי מונופול על פרשנות העבר, כלומר מגלי זהות הפיזית של העם באמצעות הארכאולוגיה, פרשני הויקה המקראית של העם היהודי לארץ-ישראל, נשאי חזון הקדמה, המודרניות והמדע. הם זכו לכל סיוע כלכלי או אידאולוגי

ממלכתי אפשרי לביסוס מעמדם הנישא בחברה הריבונית החדשה. הם היו בעיני עצמם לנשאי רעיון הממלכתיות ופרשניו. הערעור המהותי של מעמד האליטה בשדה האקדמי על-ידי המרכז הפוליטי הפך את מעורבותם בפרשת לבון למאבק הכרחי, חסר פשרות ומקיף כולו.

א. איש האקדמיה בפוליטיקה – מתח מובנה?

מטרתי בפרק זה היא לבקר את ההילה הרומנטית שעוטרה בה דמותם של אנשי האקדמיה והאידיאליזציה שלהם שנעשתה במחקר, שבו הם נתפסים כדמויות ביקורתיות, בלתי-תלויות, מנוכרות לשלטון ונלחמות בו. תמונה זו מצוירת בדרך-כלל מתוך נתק מוחלט מההקשר המוסדי שבו פעלו הדמויות. דוגמה לגישה שלפיה האינטלקטואל האקדמאי מהאוניברסיטה העברית בעשור הראשון למדינה הוא אישיות ביקורתית במהותה, המביטה מחלונה במגדל השן ומתערבת בפוליטיקה כמבקרת הסדר החברתי והתרבותי הקיים אנו מוצאים אצל אלק אפשטיין. לדעתו, לפרופסורה יש מיקום מוסדי ותפקיד חברתי ייחודי של 'שחקנים' נטולי אינטרסים ושאיפות לכוח פוליטי. בהשוואה לאינטלקטואלים אחרים – סופרים, ציירים, עיתונאים – הפרופסורים נהנים מזכויות ההופכות אותם לתלויים פחות בגורמים בעלי פוטנציאל דיכוי ולחשופים להם פחות. וכך קובע אפשטיין:

אין חולקים על כך שמנהיגותם של הפרופסורים בחברה היא ביסודה עניין של השפעה ולא של כוח או של סמכות. לפרופסורים אין כוח מתוקף תפקידם, זולת כוחם בין כותלי האוניברסיטאות; השפעתם קשורה לממד רוחני והרבה פחות לממד הפוליטי של פעילותם. עם זאת מבחינה מוסרית-לגלית אין עוד תפקיד בחברה המאפשר לאדם, לפחות להלכה, לעמוד כפרט מול השלטון המדיני ולהשמיע את קולו ללא מורא ופחד. הוא יכול לעשות כן מתוקף ערכים מוסריים כלליים או מתוקף תחומי התמחות או מתוקף שני אלה במשולב. אם הנחה זו נכונה, הרי נוצר מתח מובנה בין הפרופסור או הפרופסורה לבין המדינה.¹³

מנקודת מבט זו מוצגים מספר אירועים ולפיהם מילאה הפרופסורה הירושלמית את תפקידה בנאמנות ובנחישות כמבקרת חריפה של מעשיה של הנהגת המדינה בנושאים מרכזיים במדיניות החוץ והפנים. הפרופסורה נתפסת כעומדת בשער ומגינה על החברה משרירות הלב של השלטון והמדינה – שני גופים נפרדים לכאורה משני עבריו של מתרס. לעומת זאת אבקש לטעון, כי במהלך העשור הראשון פעלה האליטה האקדמית ביסודו של דבר במישור הציבורי מתוך קונפורמיות רבה כלפי ערכי החברה, ומעורבותה הציבורית לא נשענה על פיתוח אוריינטציה הקוראת תיגר על הנחות יסוד של הממסד הפוליטי, כמו שאכן עשתה לפני כן, בימי היישוב.

13. אלק אפשטיין, 'למען החופש: מאבקה הציבוריים של הפרופסורה הירושלמית לאחר הקמת המדינה', קתדרה, 106 (טבת תשס"ג), עמ' 139-176. הציטוט מעמ' 141.

בהסבירו את דפוס פעולתם של אנשי הרוח בעשור הראשון למדינה ראה שמואל נח אייזנשטדט את מקור התפנית במאורע רב העוצמה של הקמת המדינה שבעקבותיו נתפסה המדינה כהתגלמות השלמה ביותר של ערכי הציונות. תובנה זו הובילה לפיתוח רגש עז של הודהות, שאייזנשטדט ראה בו 'הרבה יסודות של "התרפסות ביוזנטית" לפני המדינה ומוסדותיה',¹⁴ יתר-על-כן, כאשר מתבוננים במצבים שמתאר אפשטיין, המצביעים לדעתו על כך ש'הבעת אי הסכמה למדיניות הממשל הפכה לחלק אימננטי מהקוד האזרחי של אנשי האקדמיה',¹⁵ הרי עולה אפשרות לפרשנות המערערת על קביעה זו.

ראשית, התקיים תהליך של חוסר התחדשות המלווה בחוסר רלוונטיות ציבורית הולכת וגוברת של אותו חלק באליטה האקדמית המשתייך לדור מייסדי האוניברסיטה – שמואל הוגו ברגמן, גרשם שלום, עקיבא ארנסט סימון ומרטין בובר – קבוצה שנתפסה כמערערת בחריפות על דרך התנהלותו של הממסד הציוני המאורגן. אחרי הקמת המדינה נדמה כי תומכי הגישה של 'ברית שלום' ו'איחוד' אינם זוכים כלל לתגובתו של הממסד הפוליטי, הבוחר בשיטה של התעלמות שבבסיסה ההכרה שהם אינם רלוונטיים והשפעתם שולית.¹⁶ הנקודה המכרעת לעניין קבוצה זו היא שבתקופת טרום העצמאות הצליחה הקבוצה לכונן ביקורת חריפה ומתמשכת על הממסד הפוליטי הציוני בארץ ואילו פעילותה בשנות החמישים מצביעה על קבוצה בשקיעה, במיוחד מאחר שהיתה חסרת דור המשך. הדבר בלט במיוחד בכך שלא היה לקבוצה זו קאדר משמעותי בין אנשי אקדמיה שהצטרף לעמדותיה, גם לא מקרב תלמידיה המובהקים, ובייחוד הכוונה לפילוסוף נתן רוטנשטרייך ולסוציולוג שמואל נח אייזנשטדט, כך שפעילותם הפוליטית של אנשי 'ברית שלום' ו'איחוד' היתה בדעיכה בקרב האליטה האקדמית.¹⁷

שנית, הגוש הדומיננטי באליטה האקדמית בעשור הראשון איננו מוביל ומחדש בתחום הדיון הציבורי והפוליטי אלא מצטרף למגמות דומיננטיות קיימות, וגם זאת רק לאחר שנוצר קונסנסוס ציבורי רחב. למשל בדיון הציבורי בעניין הממשל הצבאי שהושת על הציבור הערבי, מסביר אפשטיין כך: 'יש לציין שקבוצות אנשי אקדמיה העלו הצעות לביטול הממשל הצבאי עשר שנים ויותר לאחר הקמתו, בשעה שהועלו הצעות דומות בידי חברי כנסת מטעם "חירות", המפד"ל, ה"ציונים הכלליים" וה"מפלגה הפרוגרסיבית" [...] ספק אם תרומתם בעניין הייתה אכן מכרעת'.¹⁸ אפשר להוסיף את העובדה שקולה של הפרופסורה

14. שמואל נח אייזנשטדט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים תשל"ג, עמ' 331.

15. אפשטיין (לעיל הערה 13), עמ' 175.

16. כך היה בבקשתם של אנשי האוניברסיטה – מרטין בובר, עקיבא ארנסט סימון, דוד ורנר סנטור וחיים יהודה רות – שלא להקים את היישוב גבעת שאול ב' על אדמותיו של הכפר הערבי דיר יאסין. על מכתבם הנרגש לבן-גוריון, שלאחריו באו כמה תזכורות, ענה מוכיח הממשלה כי ראש הממשלה טרוד מכדי לתת את דעתו למכתבם. ראו: תום שגב, 1949: הישראליים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 101-102.

17. רונן שמיר ודן אבנון, 'מרטין בובר והסוציולוגיה הישראלית', חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל, גיליון מיוחד של תיאוריה וביקורת (1999), עמ' 47-55.

18. אפשטיין (לעיל הערה 13), עמ' 168.

הירושלמית לא נשמע בפרשת מהומות ואדי סאליב, שפרצו בראשית יולי 1959 על רקע קיפוח בקליטת עולים מארצות האסלאם, וההפגנות החריפות שהתפשטו מחיפה אל רחבי הארץ.¹⁹

שלישית, סקירה של פעילות הפרופסורה הירושלמית בעשור הראשון תגלה רשת סבוכה והדוקה של שיתוף-פעולה בינה לבין המנגנון המדינתי. מדובר בהתגייסות מלאה של האליטה האקדמית לענות על צרכיה המידיים של המדינה על-ידי הכשרת כוח אדם אקדמי. האוניברסיטה העברית לא הסתירה את היחסים האלה אלא התגאתה בהם. כך, לדוגמה, בספר השנה של 1960:

In the shortest possible time it became apparent that the infant State was desperately in need of trained personnel in every field. There was a shortage of teachers, of physicians, of scientists, of agriculturists, of economists, of jurists and of well-trained civil servants [...] It was obvious that as the only university in the country the Hebrew University would have to make Herculean efforts to remedy the situation, both by training a very much larger number of students than previously and by enlarging the sphere of its activities. Already its graduates were carrying out tasks of vital importance for Israel, and it was clear that many more would be needed for years to come.²⁰

במסגרת השינויים שיצרו את התאמת האוניברסיטה לצורכי המדינה נמצא תהליך מואץ של הקמת הגופים האקדמיים האלה: פקולטה לרפואה בהיקף מלא ובית-חולים אוניברסיטאי – 'הדסה'; פקולטה למשפטים; פקולטה למדעי החברה שהתגבשה כבית-ספר על שם אליעזר קפלן לכלכלה ולמדעי החברה, ונציגים מטעם הממשלה השתתפו בקביעת מדיניותו באמצעות השתתפותם בחבר המנהלים של בית-הספר; המחלקה לחקלאות היתה לפקולטה שפעלה בקמפוס ברחובות ובשנת 1960 התאחדה עם תחנת המחקר החקלאית בבית דגן ליצירת מכון לחקלאות משותף לממשלה ולאונברסיטה. נוסף על כך, נחנכו בתי-ספר לרפואת שיניים ולרוקחות, בית-ספר לספרנות, בית-ספר לעבודה סוציאלית והמחלקה לחינוך היתה לבית-ספר בחסות משותפת של האוניברסיטה ומשרד החינוך והתרבות; כמו כן הוקם המכון לרפואה משפטית בחסות משותפת של משרדי המשטרה, המשפטים והבריאות. דפוס

19. ב-19 ביולי 1959 מינתה הכנסת ועדת חקירה לבקשתו של ראש הממשלה. הוועדה מנתה חמישה חברים בראשות השופט משה עציוני, והם: הסוציולוג פרופ' שמואל נח אייזנשטדט, הרב הראשי לרמלה יצחק אבו-חצירה, עו"ד רם סלומון וחבר הכנסת יעקב קלינוב. הוועדה פרסמה מסקנות, שחוקרת הפרשה, הנרייט דהאן-כלב, תיארה כ'סתמיות'. ב-22 ביולי הכחיש ראש הוועדה את ההאשמות שפורסמו בעיתונות כי הוועדה פעלה מתוך נטיות פרו-מפא"יות ונאמנות מפלגתית. ראו: הנרייט דהאן-כלב, 'מערכות התארגנות עצמית: ואדי סאליב והפנתרים השחורים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1992.

20. *The Hebrew University of Jerusalem, 1960*, Jerusalem 1960, p. 13.

ההתרחבות של הגופים האקדמיים לא היה מקרי ובמרכזו עמדה האסטרטגיה של הכשרה מקצועית-אינסטרומנטלית וכן ההכוונה המודעת כי 'Today there is hardly a department of the University which is not engaged in intensive research, much of it, in the natural sciences, of an applied nature that has benefited the country to an appreciable extent'.²¹

לנוכח מגמות מובהקות אלה שבאו לידי ביטוי בהתארגנות המוסד האקדמי נדמה שקשה לבסס את הטענה כי לאורך כל העשור הראשון התקיימה 'הסתייגות האוניברסיטה מן המגמות הממלכתיות בתחום ההוראה והמחקר'.²² אכן, עד שנת 1951-1952 התקיים מאבק עיקש של האוניברסיטה במערכת הפוליטית ובמעורבותה בהכתבת התפתחותה. ואולם העניין נפתר עם מינוים של פרופ' בנימין מזר לנשיא ולרקטור ופרופ' מיכאל אבן-ארי לסגנו לאחר התפטרות הנשיא הקודם פרופ' זליג ברודצקי עקב מחלוקת חריפה עם בן-גוריון, ונטרולו של ד"ר דוד ורנר סנטור ממעמדו כמנהל (אדמיניסטרטור). פעולות אלה היו בתמיכת סנאט האוניברסיטה, שהכיר בכך שמאבקו לשמר את דפוס האוטונומיה המוסדית שגובש בתקופת טרום העצמאות נדון לכישלון לנוכח עמדתו הנחרצת של בן-גוריון. בן-גוריון לא 'ביקש' מהפרופסורה הירושלמית לוותר על דרכה הקודמת, זו המעודדת את קיומה של מתיחות בין שתי הספרות - האקדמית והפוליטית - אלא הציב אולטימטום: בראשית שנות החמישים ריחף מעל המוסד האקדמי איום הלאמה מוחשי באמצעות חקיקה בכנסת והתלוותה לכך תלות מוחלטת בתקצוב המדינה עקב יצירת משבר כלכלי יזום בידי הממשלה שהלאימה את מרבית התרומות מחו"ל, מהלך שהוביל את האוניברסיטה לפשיטת רגל.

נקודה רביעית בנוגע לשיתוף-הפעולה של האליטה האקדמית עם השלטון ומנגנוני קשורה לכך שחלק ניכר של האליטה האקדמית הירושלמית תפקד לא רק כמספק כוח אדם אקדמי מתאים למנגנון המדינתי; נכון יותר לקבוע כי האליטה האקדמית היתה בעצמה מאבני היסוד של המנגנון המדינתי, והיא שהניחה את תשתיתו ועמדה בראש חלק חשוב ממפעליו ומחלקותיו של מנגנון המדינה, כך שהקו המפריד המתאר 'מתח מובנה', בלשונו של אפשטיין, בין פרופסורה למדינה היה לעתים קרובות קו דמיוני בלבד. מדובר במעורבות הבאה לביטוי בנייהול ישיר של אנשי האקדמיה בתחומי פעולה נרחבים של המנגנון המדינתי - ביטחון, חקלאות, רפואה, משפט ותכנון - נוסף על המספר הגדול של הוועדות הממשלתיות שבהן היו אנשי האקדמיה שותפים. המעורבות הניהולית הישירה של סגל אקדמי, רובם ככולם חברי הסנאט, במנגנון המדינה היתה במרבית המקרים בעת פעילותם באקדמיה.²³

21. שם, עמ' 14.

22. אפשטיין (לעיל הערה 13), עמ' 140.

23. להלן רשימה חלקית של אנשי הסגל האקדמי באוניברסיטה העברית שפעלו כחלק ממנגנון המדינה בשנות החמישים: פרופ' דוד ארנסט ברגמן, מנהל המחלקה המדעית במשרד הביטחון מאז 1948 ויושב-ראש הוועדה לאנרגיה אטומית מאז 1952; פרופ' רוברטו בקי, מנהל מדעי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מאז 1948; פרופ' שמעון אגרנט, שופט בית-המשפט העליון מאז 1951 וסגן נשיא בית-המשפט העליון מאז 1960; ד"ר יוחנן אהרוני, מפקח ברשות העתיקות, 1950-1956; פרופ' דוד עמירן, מנהל המועצה

ההסתייגות מהסברו של אפשטיין היא מהיותו ניסיון לתאר אליטה אקדמית בעלת גבולות חברתיים מובהקים כנקיית כפיים וחסרת אינטרסים פוליטיים כוחניים – לדעתו האינטרסים כולם הם אך ורק נחלת המדינה, השלטון והשררה. זהו הסבר אידאולוגי-אוטופי שאין בו דיון באליטה הפועלת במסגרת מוסד חברתי מרכזי ההופך בהדרגה במהלך המאה ה-20 למוסד כוחני, פוליטי וריבודי בעל עוצמה מהחזקות והמשפיעות ביותר במדינה. נדמה שהמשפטן פרופ' אביגדור לבונטין ראה נכוחה את העוצמה של הפרופסורה הירושלמית ושל המוסד שבו היא פעלה:

המונופול שיש למוסדות ההשכלה הגבוהה [הוא] לא רק במתן תארים, וזכויות-היתר השונות הנובעות בחיים מהשגת התואר, אלא גם בקביעה הראשונית מי יעלה בהר ההשכלה הגבוהה, אילו הם התנאים לכניסה, אילו הן התעודות הנדרשות, ובתקופה כשלנו, כאשר לחצם של המתדפקים על שערי ההשכלה הגבוהה הוא רב וגדול – כיצד תיערך הסלקציה בין האנשים שיזכו להיכנס פנימה לבין אלו שייאלצו להישאר בחוץ? מונופול זה, שבתוכו אצור כוח, כוח להשפיע על החברה, כוח להשפיע על חייהם של אנשים [...].²⁴

הישראלית למחקר, 1956-1959; פרופ' מיכאל אבי-יונה, מזכיר המחקר ברשות העתיקות, 1948-1953; פרופ' יעקב בנתור (Bentor), מנהל המחקר הגאולוגי הישראלי מאז 1955; פרופ' גבריאל סולי כהן, חבר במועצה הישראלית להתפתחות מדעית וטכנולוגית; פרופ' מיכאל ארתור דייוויס, יועץ באפידמיולוגיה למשרד הבריאות מאז 1960; פרופ' בן-ציון דינור (דינבורג), שר החינוך והתרבות, 1951-1955; פרופ' עמנואל איילן (Eylan), מנהל המעבדה לבריאות הציבור במשרד הבריאות מאז 1952; ד"ר האנס פילצ'נפלד (Feilchenfeld), מנהל המחקר בתחום התעשייה הכימית והפטרו-כימית במועצה הישראלית להתפתחות המחקר והטכנולוגיה מאז 1951; ד"ר ברוריה פלדמן-מוסם (Feldman-Muhsam), מנהלת המחלקה למחקר רפואי במועצת המחקר הישראלית, 1955-1959; פרופ' לודוויג פֶּלֶךְ (Fleck), מנהל המחלקה לפתולוגיה ניסויית במכון הביולוגי למחקר בנס-ציונה מאז 1957; ד"ר נתן גולדבלום, מנהל מעבדת הווירוסים במשרד הבריאות בתל-אביב מאז 1956; ד"ר אפרים הרפז, מפקח על לימודי צרפתית מטעם משרד החינוך והתרבות, 1954-1957; ד"ר אלכסנדר קינן, המנהל המדעי של המכון הישראלי למחקר ביולוגי בנס-ציונה מאז 1952; פרופ' אברהם קומרוב, מנהל המכון הווטרינרי בתל-אביב מטעם משרד החקלאות מאז 1955; פרופ' ויקטור הלמוט מיוזם, סטטיסטיקאי ראשי במשרד הממשלתי המרכזי לסטטיסטיקה, 1948-1952; פרופ' יהודה נוימן, ראש המחלקה למחקר ולתקנים בשירות המטאורולוגי, 1949-1958; פרופ' יהושע פראוור, יושב-ראש המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך והתרבות, 1957-1959; פרופ' יואל (ג'וליו) רקח, חבר במועצה הישראלית לפיתוח המדע והטכנולוגיה מאז 1958; פרופ' קארל רייך, היועץ המדעי למחלקת הדיג במשרד החקלאות מאז 1956; פרופ' שמואל סמבורסקי, מנהל המועצה הישראלית למחקר, 1949-1956, ואחר-כך סגן היו"ר, 1956-1959; ד"ר הלל שובל, המנהל בפועל של מחלקת ההיגיינה במשרד הבריאות מאז 1958; פרופ' ולטר שטראוס, מנהל מחלקת בריאות הציבור במשרד הבריאות, 1948-1950; ד"ר אורי דיין, עוזר ליועץ המשפטי לממשלה, 1948-1949, ומאז 1949 סגן היועץ המשפטי לממשלה ומנהל מחלקת תכנון החקיקה במשרד המשפטים.

24. אביגדור לבונטין, על החופש האקדמי, דברים שהושמעו באוניברסיטה העברית בירושלים ביום כ"א בטבת תשכ"ז (3.1.1967), האוניברסיטה העברית בירושלים תשכ"ז, עמ' 41.

אסכם חלק זה בטענה שהצגת איש האקדמיה בעידן המודרני - ובייחוד בתהליכים אינטנסיביים של בינוי אומה שבהם היתה שרויה החברה הישראלית בשנות החמישים - כאדם שאינו מתאפיין אלא ב'סבילות וולונטרית',²⁵ כלומר אדם המסתגר מרצונו החופשי במחקריו ומתחמק ממעורבות בתחום הפוליטי ויוצא לפעולה רק אם התקיימו אירועים - וליתר דיוק הפרעות שיש בהן סכנה לסדרי השלטון - הצגה זו מתעלמת מהיבטים מכריעים של פעילות חברי הסגל האקדמי הבכיר המשתייכים למוסד שקיומו הכלכלי והאידיאולוגי אינו מאפשר לו לפעול על-פי הכלל של 'סבילות וולונטרית'.

ב. איש האקדמיה בפוליטיקה - תחושת מחנק?

בחלק זה במאמר אמשך ואצביע על הקושי לאמץ הסברים הרווחים במחקר באשר למעורבותה של האליטה האקדמית בירושלים בפרשת לבון. מגמתי כאן להפריך את הטענה בדבר קיומה של תחושת מחנק שליוותה אליטה זו, תחושה שמקורה מדרך שלטונו של בן-גוריון בשנות החמישים שדרבנה את אנשיה להוביל למחאה פוליטית. אפתח בתיאור כללי של האירועים.²⁶ ראשיתה של 'הפרשה' בעימות חריף בין שר הביטחון פנחס לבון לבנימין גיבלי ראש אגף המודיעין בצה"ל, בשאלה מי נתן את ההוראה להפעלתם הכושלת של סוכנים ישראלים במצרים בפעולה שהתרחשה בשנת 1954 וקרויה 'עסק הביש'. ועדת החקירה הראשונה, בראשות נשיא בית-המשפט העליון יצחק אולשן והרמטכ"ל הראשון רב-אלוף במילואים יעקב דורי, קבעה במסקנותיה מ-12 בינואר 1955 שאין היא משוכנעת מעל לחשד סביר שאל"מ גיבלי, ראש אמ"ן, לא קיבל פקודה מפנחס לבון, אולם גם אין היא בטוחה ששר הביטחון נתן את ההוראה להפעלת הסוכנים במצרים. מסקנה זו הטילה דופי באמינותו של לבון. הוא דרש הכרעה ברורה ותבע את גיבויו של ראש הממשלה דאז משה שרת לכך שיפטור את גיבלי ואת שמעון פרס, או מנכ"ל משרד הביטחון. לבון גרס כי בעדותו בוועדת אולשן-דורי הטיל בו פרס דופי על לא עוול בכפו. שרת סירב לתביעות אלה ולבון התפטר מתפקידו ב-20 בפברואר 1955, ויום אחר-כך מונה דוד בן-גוריון לתפקיד שר הביטחון בממשלת שרת. לבון התמנה לתפקיד המזכיר הכללי של ההסתדרות באוגוסט 1956 ומאו - ורק מאו - החל להציג עמדה המתנגדת לרעיון הממלכתיות שזוהה עם בן-גוריון והתנגדות לחבורת הצעירים שטיפח בן-גוריון ובראשם משה דיין ושמעון פרס, שצמחו בתחום הצבא ומערכת הביטחון.

על סמך עדויות חדשות שנתגלו בחקירתו ובמשפטו של אברי אלעד, קצין אמ"ן שהיה מפקד המבצע, הסתבר שזויפו מסמכים ונמסרו עדויות שקר לוועדת אולשן-דורי כדי להפיל

25. כ"ץ, כמו עיני, עמ' 138-139.

26. דוד בן-גוריון, דברים כהויתם, תל-אביב 1965; חגי אשד, מי נתן את ההוראה, ירושלים 1979; חסין והורובין, הפרשה; יהושע אריאלי, הקנוניה, תל-אביב 1966.

את שר הביטחון, והחשד נפל על ראש אמ"ן. הוקמה עוד ועדה בראשות השופט העליון חיים כהן, שקודם לכן היה היועץ המשפטי לממשלה ותקופה קצרה גם שר המשפטים. ועדה זו קבעה ב־15 באוקטובר 1960 כי בדיעתו של ראש אמ"ן בנימין גיבלי הודח אברי אלעד למסור עדות שקר וכי ההוראות להפעלת פעולות חבלה של רשת הריגול במצרים נמסרו לפני אמצע יולי 1954, כלומר לפני המועד שראש אמ"ן קיבל לטענתו הוראה מלבון להפעיל את תוכנית החבלה.

לבון תבע מבן־גוריון זיכוי וצ'יבורי ומשלא נענה הופיע לפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת ושטח את טענותיו, ואלה הודלפו במהירות לעיתונות. 'מהאשמותיו [של לבון] השתמע שצה"ל, בבת עינו של בן־גוריון, הוא ארגון מושחת וכי [שמעון] פרס – סגנו של בן־גוריון במשרד הביטחון – מסוגל לכל מעשה נבלה כדי לקדם את עצמו ואת ענייניו'.²⁷ לפיכך החליטה הממשלה להקים ועדת שרים שתוציא מסקנות בנוגע ל'עסק הביש' – 'ועדת השבעה' בראשותו של שר המשפטים פנחס רוזן (רוזנבליט). הוועדה התכנסה בראשונה ב־3 בנובמבר 1960 ולאחר 19 ישיבות וחקירות נוספות מטעמה הגיעה למסקנה פה אחד ב־21 בדצמבר 1960 שפנחס לבון לא נתן את ההוראה שעליה הסתמך ראש אמ"ן אלוף־משנה בנימין גיבלי, ו'עסק הביש' בוצע שלא בדיעתו. ראש הממשלה דוד בן־גוריון דחה את מסקנות הוועדה, איים בהתפטרות ופרש לחופשה בדרישה שלבון יסולק מתפקיד מזכיר הסדרות העובדים, ולבון אכן סולק.

בביוגרפיה על לבון טענה איל כפכפי כי 'החרדה לדמוקרטיה' היא שהגיעה את אנשי האקדמיה לקבוע בכרוז כי לבון נאבק על טיהור שמו ואילו יריביו מסכנים את הדמוקרטיה.²⁸ בין אנשי האוניברסיטה העברית שחתמו על הכרוז נמצא את חוקר היהדות אפרים אלימלך אורבך, המזרחן דוד איילון, הסוציולוג שמואל נח אייזנשטדט, חוקר מדעי המדינה בנימין אקצין, הפילוסוף והסוציולוג מרטין בובר, הפילוסוף שמואל הוגו ברגמן, ההיסטוריון יעקב טלמון, המשפטן גד טדסקי, איש החינוך עקיבא ארנסט סימון, הגאוגרף דוד עמירן, ההיסטוריון יהושע פראוור ואיש החינוך קרל פרנקשטיין.²⁹ הפילוסוף פרופ' נתן רוטנשטרייך הוביל את מאבק אנשי האקדמיה, ובאחד משיאי המאבק הסתלק פרופ' יעקב טלמון מכוונתו לכתוב ביוגרפיה מקיפה ומוסמכת על בן־גוריון לאחר שכבר נחתם חוזה לצורך העניין.³⁰ טלמון הצהיר שדפוס ההאשמות נגד לבון שווה לטיעון האנטישמי נגד אלפרד דרייפוס.³¹

27. שלמה אהרונסון, דוד בן־גוריון: מנהיג הרנסנס ששקע, קריית שדה בוקר 1999, עמ' 362.

28. איל כפכפי, לבון: אנטי־משיח, תל־אביב 1998.

29. גילוי דעת אנשי הרוח, הארץ, 30 בדצמבר 1960. בכרוז זה נאמר בין השאר: 'החברה הישראלית עובר עליה משבר־אמון. חלקים גדולים של דעת־הקהל נוטים להאמין שפעולתם התקינה של המוסדות המוסמכים והנתונים לביקורת הצבור משתבשת והולכת. אורחים רבים נחרדים להתלקחות הפולמוס והסכסכנות ורואים בהתגודדות בין המנהיגים לא מחלוקת לשם שמיים ומלחמה על עקרונות, אלא מאבק על עמדת־כוח. ורב במיוחד הכאב שהגילויים הללו אינם פוסחים אף על תחומים שיאה להם הכרעה מצפונית'.

30. נ' לביא, 'פרופ' י' טלמון הסתלק מכתבת הביוגרפיה של ד. בן־גוריון', הארץ, 18 בינואר 1961; 'פרופ' טלמון והביוגרפיה של בן־גוריון', מכתבים למערכת, הארץ, 24 בינואר 1961.

31. J. L. Talmon, 'Readers' Letters', *Jerusalem Post*, 16.1.1961

הדרך המקובלת במחקר ההיסטורי לבחון את מעורבות אנשי האקדמיה בפרשת לבון הוצגה בידי יחיעם ויץ ומתמקדת בתגובתם כלפי המערכת הפוליטית, מערכת שהעמידה בראשה ראש ממשלה צנטרליסטי, בן-גוריון, שגרם לאנשי האקדמיה התנגשות בין רגשות עזים וסותרים: מצד אחד הערצה לאב המייסד של המדינה, ומצד אחר 'תחושת מחנק שהלכה וגברה'.³² לטענת ויץ, תחושת המחנק ניוונה מכך שבן-גוריון שלט ברציפות בעשור הראשון, חוץ מתקופת כהונה קצרה של משה שרת.³³ מפלגתו מפא"י הצליחה לצמצם ולהגביל את מוקדי התחרות הפוליטיים, הציונים-הכלליים או תנועת החרות, כך שנתורה בלא אופוזיציה של ממש, בשליטתו הבלעדית של בן-גוריון.³⁴ על כך יש להוסיף, לדעת ויץ, את חששם של אנשי האקדמיה שבן-גוריון הפך את שלטונו מדמוקרטי להלכה לאוטוריטרי למעשה בכך שביקש להתערב תדיר במרבית הסוגיות שעמדו על סדר היום הציבורי. הם חששו מכוונתו של בן-גוריון למסור את השלטון לצעירי מפלגתו - גיורא יוספטל, אבא אבן, משה דיין ושמעון פרס - וכך ליצור שלטון טכנוקרטי-ביצועי שאיננו נאמן לאידאולוגיה של תנועת העבודה ושנאמנותו לאתוס הדמוקרטי מוטלת בספק. עוד טען ויץ כי בסוף העשור הראשון למדינה נחלש היסוד של החרדה הקיומית ותזוית העשייה ואת מקומם החליפה 'שגרת החולין'. במישור המוסדי, ויץ קובע כי מעורבות האקדמאים היתה מהלך שאינו מפתיע מאחר שלא היה עוררין על המעמד הדומיננטי של האוניברסיטה העברית בשדה ההשכלה הגבוהה אל מול צעדיהן הראשונים של אוניברסיטת בר-אילן ואוניברסיטת תל-אביב.

הבה ונבחן אפוא את מצבה ומעמדה של האוניברסיטה העברית בתקופת כהונתו של דוד בן-גוריון. ראשית, בתחילת שנות החמישים עמד סכום התמיכה של הממשלה באוניברסיטה על 75,000 ל"י, שהיו כחמישה אחוזים מהתקציב השוטף, ונוסף על כך סכום דומה מטעם הסוכנות היהודית. לעומת זאת התקציב השוטף של שנת 1958/59 הסתכם בעשרה מיליון וחצי לירות, שמהן העבירה הממשלה 6,180,000 ל"י. על סכום זה נוספו 116,000 ל"י כתמיכה ממשלתית ישירה במחלקות שהיא חפצה לקדם במיוחד, דוגמת בית הספר לחינוך, ו-830,000 ל"י מטעם הסוכנות היהודית. מדובר אפוא בהעברה ישירה של יותר משבעה מיליון לירות מטעם המרכז הפוליטי, שהיו 75 אחוזים מהתקציב השוטף. יש להוסיף סכום של מיליון לירות שהעבירה המדינה לצורכי מלגות, לתקציב הפיתוח ולפרויקטים מיוחדים. מרבית סכום זה, 650,000 ל"י, היה מענק שהממשלה ויתרה בו על מכס ומסי קנייה שנועדו

32. יחיעם ויץ, 'מעורבות האינטלקטואלים בפרשת לבון', ציון, סד (תשנ"ט), עמ' 349-377. הציטוט מעמוד 371.

33. דוד בן-גוריון היה ראש הממשלה מאז הקמת הממשלה הזמנית ב-14 במאי 1948 ועד 26 ביוני 1963, להוציא כשנתיים שבהן כיהן משה שרת בתפקיד ראש הממשלה מ-26 בינואר 1954 עד 3 בנובמבר 1955.

34. בבחירות לכנסת הרביעית שנערכו ב-3 בנובמבר 1959 זכתה מפא"י ב-47 מנדטים ורשימות המיעוטים המקורבות למפא"י - 'קידמה ופיתוח', 'שיתוף ואחווה' ו'חקלאות ופיתוח' - זכו בחמישה מנדטים, כך שמדובר בגוש של 52 מנדטים. שאר המפלגות היו הרחק מאחורי מפא"י: חרות - 17; מפד"ל - 12; מפ"ם - 9; ציונים-כלליים - 8; אחדות-העבודה - 7; חזית דתית תורתית - 6; המפלגה הפרוגרסיבית - 6; מק"י - 2.

לאוצר המדינה. בתקופה ההיא היו התרומות, מרביתן מקהילות יהודיות בעולם, 8,824,000 ל"י, כ־50 אחוזים מהתקציב הכולל – שוטף ופיתוח – של האוניברסיטה, שהסתכם ב־19,214,705 ל"י. לתקציב זה יש להוסיף 15.5 מיליון לירות המוגדרים כהכנסה שלא הוצאה בשנים קודמות. בסעיף זה לא מפורט מקור ההכנסה. ההכנסות הסתכמו אפוא ב־24,753,000 לירות.³⁵

המגמה לתמוך בחיזוק מעמדה של האוניברסיטה התמידה גם בימי כהונתו הקצרה יחסית של שרת כראש הממשלה גם בתמורה מודעת להרחבה של מעורבות המדינה בניהול ענייניה של האוניברסיטה. כך כתב שרת ביומנו:

משלחת של האוניברסיטה – הנשיא מזור, סגנו [מיכאל] אבן־ארי, חברי ההנהלה [סלומון] הורוביץ ו[דניאל] אוסטר ושני המזכירים. הבעיה – מצבה הכספי של האוניברסיטה וחלקה של הממשלה בכיסוי תקציבה. דרישתם מהממשלה ל־54-55 – 2,750,000 ל"י ואילו בתקציבו של אשכול רק 1,200,000. אם לא יתמלא הפער יוכרחו לסגור את המוסד (460 מורים, 1,000 עובדים, 3,000 תלמידים) על כל תוצאותיה ההרסניות של הסגירה מבחינה ממלכתית, חינוכית, תרבותית, מדעית. הרימו על נס מסירותם של המורים המלמדים ב־46 בניינים שונים בירושלים. הללו לא יחזיקו מעמד בלי גבול. יתחילו להתפור. המכללה סבלה יותר מכל מוסד אחר עקב תוצאות מלחמת השחרור. על המדינה לעמוד בפרץ וכו'. הם יוצאים עכשיו למגבית רבת־תנופה לגיוס כספים לבניין המכללה החדשה בשטח הקריה שהוקצה להם ועתידים להכניס מיליוני דולרים לקופת המדינה, גם למלא תפקיד בהקטנת האבטלה – אבל את החסר בתקציב ההחזקה על האוצר למלא. הבטחתי להלחם מלחמתם בממשלה ולדרוש על כל פנים טיכוס עצה משותף איתם על מוצא מהמצר. פירושו של דבר כניסת הממשלה לעול עריכת תקציב המכללה וביטול עצמאותה מבחינה זו.³⁶

שנית, הממשלה על סוכנויותיה הבטחוניות והאזרחיות החלה בהזמנה ובמימון של מחקרים רבים מהחוקרים באוניברסיטה וכך נעשה אפיק זה למקור חשוב של הכנסות. שלישית, בעיית מיקום האוניברסיטה נפתרה וקמפוס חדש ומפואר נבנה בגבעת רם כחלק ממכלול מבנים המסמל באופן המובהק את הריבונות הישראלית. רביעית, הממשלה זנחה כוונות ראשוניות להלאים את שדה ההשכלה הגבוהה. במקום זה נחקק חוק המועצה להשכלה גבוהה באוגוסט 1958; החוק הקצה לאנשי האקדמיה בראשות האוניברסיטה העברית עמדה חשובה ומכרעת בקביעת צביונו של שדה ההשכלה הגבוהה. חמישית, עד שלהי שנת 1959 נתנה הממשלה לאוניברסיטה העברית יד חופשית במאבק בהקמת אוניברסיטת תל־אביב. הממשלה לא סייעה כלכלית להקמת האוניברסיטה החדשה בשפלה והניחה לה להסתמך על תקציב

³⁵ The Hebrew University of Jerusalem, 1960, table 3: 'Income and expenditure for year ending March 31, 1959', Jerusalem 1960, p. 235

³⁶ משה שרת, יומן אישי, ב, תל־אביב 1978, עמ' 339-340.

עירוני זעום; הממשלה לא התנגדה למאמצי האוניברסיטה העברית לחסום את האפשרות שאוניברסיטת תל-אביב תגייס תרומות בחו"ל; הממשלה גם לא התייצבה נגד ניתוק בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה מאוניברסיטת תל-אביב ושילובו באוניברסיטה העברית ונתנה בעצם יד לחיסול האוניברסיטה העירונית בתל-אביב, שפעלה משנת 1956. שישית, רוב הפרופסורים באוניברסיטה העברית קיבלו את המינוי שלהם כתוצאה של מדיניות הממשלה להגדיל במהירות רבה את נפח הפעילות ואת שטחי המחקר המתקיימים בשדה האקדמי. שביעית, התקיים דיאלוג אינטנסיבי בין בן-גוריון לאליטה האקדמית בירושלים, שהיתה בעיניו אליטה המייצרת את השיח הציבורי.

לאחר מלחמת העצמאות נהג בן-גוריון להיפגש עם אנשי האוניברסיטה העברית ומפגשים אלה התמידו לאורך העשור הראשון ונועדו לגבש את מעמדו כ'מלך-פילוסוף'. בן-גוריון יזם מהלכים פומביים כדי להציג את אנשי המדע והרוח מהאוניברסיטה העברית כבעלי מעמד מיוחד, ידוע ומוכר בציבור הרחב וניהל עמם דיונים מתמשכים שהתבססו על השקפה משותפת כי אליטה זו מייצגת את האינטרס הכללי, או למצער, אמורה לייצג את האינטרס הכללי. בדיונים משותפים במרס וביוני 1961, בעיצומה של 'הפרשה', ניכר צורך עמוק של בן-גוריון בלגיטימציה לפעילותו מהמדענים ומהמלומדים. הפרופסורים שלום, טלמון, רוטנשטרייך וכ"ץ ביקרו בחריפות את ראש הממשלה וחקרו אותו שתי וערב כדי לברר כל כוונה מאחורי התנהלותו ב'פרשה'. לאחר שענה על שאלותיהם התלונן בן-גוריון על שהם לא התקשרו עמו לפני שחתמו על גילוי הדעת, ועל שרוטנשטרייך לא ביקר אצלו בעניין 'הפרשה' אלא הלך להתייעץ עם לבון בקיבוץ חולדה, ובן-גוריון הזמין את רוטנשטרייך לשיחה ביחידות.³⁷ מנימוקים אלה אבקש לקבוע, כי אם היתה תקופה שבה האליטה האקדמית לא פעלה ב'תחושת מחנק הולכת וגוברת' אלא להפך, מתוך תחושת עידוד וטיפוח ניכרים לפעילותה, זו היתה תקופת כהונתו של בן-גוריון. הדברים באים לכלל ביטוי בריאיון שערכת עם עו"ד אשר רשף, מזכיר הנהלת האוניברסיטה העברית בשנות החמישים:

זו תקופה שבה האוניברסיטה היא החלק האורגני ביותר ביישוב, המכובד ביותר והקרוב ביותר, שבן-גוריון מתרפק על אנשי הרוח, כולל על אלה שנפלו, על בובר, שולם וכו'. אקס ברית שלום. הוא מתרפק עליהם בכלל. המשקל שלהם הוא עצום [...] האוניברסיטה היא אז העסק של היישוב. [פרופ' אריה] דבורצקי היה מדען ראשי של צה"ל, [פרופ' מיכאל] אבן-ארי שהיה קודמו של דבורצקי בתור סגן נשיא [...] היה גם כן דמות הגנה כזו סופר-טיפוסית. [פרופ' בנימין] מזר הוא גיסו של [יצחק] בן-צבי [נשיא המדינה בשנים 1952-1963]. הוא ארכאולוגיה, כשאר ארכאולוגיה זה התחביב של כל העסק הזה.³⁸

37. דוד אוחנה, משיחיות וממלכתיות: בן-גוריון והאינטלקטואלים בין חזון מדיני לתאולוגיה פוליטית, קריית שדה-בוקר 2003, עמ' 151-201, פגישת ראש הממשלה עם אינטלקטואלים ב-29 במרס 1961. בפגישה השתתפו פרופ' אפרים אלימלך אורבך, פרופ' שמואל הוגו ברגמן, פרופ' יעקב טלמון, ס' יזהר, פרופ' יעקב כ"ץ, פרופ' נתן רוטנשטרייך ופרופ' גרשם שלום.

38. מתוך סטנוגרמה של שיחה שערכת עם עו"ד אשר רשף ב-27 בדצמבר 1990.

מיכאל קרן שערך מחקר מקיף על יחסי בן-גוריון והאינטלקטואלים תיאר כך את סיבות מעורבותם בפרשת לבון: 'על פני השטח אכן נראתה עמדתם מפתיעה, כיוון שבשום פנים לא ניתן להסבירה בהקשר הפוליטי המידי. רבים מן המשתתפים בעימות חשו, כי היו לו סיבות הרבה יותר עמוקות משניתן היה לאתר באותה עת'.³⁹ קרן נשען בהסברו על כך שבאוניברסיטה העברית התעצבה 'גילדה של דעת' שאיננה קבוצת לחץ המבקשת להרחיב את השימוש בדעת או החותרת להרחיב את העוצמה הפוליטית של האינטלקטואל, זו גם אינה קבוצה בעלת תודעה קבוצתית ואין בה עמדות פוליטיות זהות. המקום שבו קרן מוצא שהללו מתלכדים לפעולה משותפת ומאורגנת הוא 'כאשר התנאים להתפתחות הדעת נמצאים בסכנה',⁴⁰ אלא שאין הוא מבאר מה היתה הסכנה החמורה שאיימה על 'הדעת' בשלהי שנת 1960. אני טוען כי לאורך כל תקופת המאבק בין האוניברסיטה הוותיקה לאוניברסיטה החדשה בתל-אביב נמצא כי הנימוק המרכזי שהשתמשה בו האוניברסיטה העברית בעקיבות היה, שהרמה האקדמית והמחקרית הכללית בישראל, קרי 'הדעת', תקרוס או תהא בסכנה חמורה לנוכח הקמת אוניברסיטה חדשה ומרכזית במישור החוף, וכי רק לאוניברסיטה העברית יש היכולת לשמור על הרמה הראויה של 'הדעת'.

קרן לא הציב בספרו כלל את סוגיית מעמדה של האוניברסיטה העברית כמוסד בעל אינטרסים בשדה ההשכלה הגבוהה, אלא הציב מודל קשיח שעל-פיו איש האקדמיה הירושלמי הוא 'free floating intellectual' מושלם ועמדות הסגל האקדמי מבוססות אך ורק על עולם רעיוני אוניברסלי, והכרתיו הפוליטיות נגזרות מעולם רעיונות מדעני-למדני העומד אל מול רעיונותיו המשיחיים-הפוליטיים של בן-גוריון. מכאן קצרה הדרך להסבר שנובע ממנו כי איש האקדמיה במעורבותו בפרשת לבון הוא דמות חסרת עמוד שדרה אינטלקטואלי ודמות אופורטוניסטית, מאחר שמצטיירת התמונה שכאשר בן-גוריון בפסגת עוצמתו וחולש על הזירה הפוליטית אזי הוא נהנה מתמיכת אנשי האקדמיה. ואולם כאשר הוא נחלש הוא מותקף, ובלשונו של קרן: 'מה שגרם לתגובתם הפוליטית של האינטלקטואלים לא היה אלא תפיסתם כי הכריזמה של בן-גוריון בנושא "הפרשה" דועכת והולכת'.⁴¹ ואולם קרן מסתמך על מסגרת הדיונים הרעיוניים בין בן-גוריון לאינטלקטואלים ומתעלם מהשינויים הארגוניים והמוסדיים הדרמטיים החלים בתנאי המיסוד של 'גילדת דעת' ועשויים להיות הסבר להתנהגותה.

ג. הממלכתיות והאליטה האקדמית

הסגל האקדמי הבכיר באוניברסיטה העברית פעל כאליטה מלוכדת ומאורגנת במוסד חברתי דומיננטי, אליטה הפועלת על-פי גבולות זהותה ועל-פי צרכיה האקדמיים והפוליטיים

39. מיכאל קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכריזמה, קריית שדה-בוקר 1988, עמ' 13.

40. שם, עמ' 145.

41. שם, עמ' 163.

הפרטיקולריים ובו בזמן מבקשת להציג את עצמה כמייצגת האינטרס הכללי, שבתקופה זו חפץ במידה רבה את רעיון הממלכתיות. בעשור הראשון החזיקה קבוצה זו במונופול על מרבית המשאבים האופייניים לתחום המדע ולמוסדות להשכלה גבוהה בחברה הישראלית. בתור שכזאת היא הגיעה במהירות למעמד של אליטה רבת כוח שהגדירה מסלולי ניעות לקבוצות מרכזיות בחברה, ובייחוד לשכבת הוותיקים, ובתוך כך טופחה באליטה האקדמית מידה רבה של התמחות ונטייה לאוטונומיה מבנית ופונקציונלית בתחומי פעילותה. מקור עוצמתה המרכזי היה החסות שהעניקה המדינה לאליטה האקדמית ולמוסד שזו הפעילה.

חלק זה של המאמר בוחן את תגובותיה של האליטה האקדמית למה שנתפס בעיניה איום מהותי עליה מצד המערכת הפוליטית בשעה של מאבק מבני חריף. במוקד תגובה זו מצויה יכולתה של האליטה האקדמית ליצור העתקה והמרה של מוקדי המתיחות בין ספרות פעולה שונות - האקדמית והפוליטית - כדי להשיג נוכחות אוטונומית, שפה חדשה, שלל סמלים וייצוגים המדגישים את יצרני הידע האקדמי כבעלי נוכחות שאינה חופפת למקורות הלגיטימציה של המערכת הפוליטית - המפלגתית והמדינתית.

המשבר בין האליטה האקדמית מהאוניברסיטה העברית למערכת הפוליטית הועצם במידה ניכרת נוכח הכרתה של האליטה האקדמית כי אי-אפשר לערער על נאמנותה ותרומתה לשלטון הפוליטי במהלך העשור הראשון. אליטה זו עסקה באדיקות ובמסירות ביצירת מסורת שהתמקדה בהמצאתה, גיבושה והנחלתה של תרבות לאומית מתוך תמיכה בלתי-מסויגת ביצירתו של קונסנסוס אידאולוגי דמוקרטי סביב מוסדות השלטון המרכזיים. ואולם זה היה רק חלק מפעולתה הכוללת. בעיקרו של דבר, האוניברסיטה העברית היתה המוסד שהכשיר יותר מכל מוסד אחר את הגייסות שהפכו את המושג 'ממלכתיות' למושג בעל תוכן ומהות. אלפי משפטנים ואגרונומים, רופאים ומורים, פקידים וכלכלנים קיבלו בעשור הראשון את הכשרתם המעשית באוניברסיטה העברית, וכל קאדר של בוגרים, מוסמכים ודוקטורים נקלט רובו ככולו במהירות במנגנון המדינה ושיפר את יעילותו ואת טווח פעולתו של המרכז הפוליטי בתחומים שבאחריותו וכלפי קבוצות אוכלוסייה המצויות תחת מרותו. ביסוד העימות בין האליטה האקדמית לבין גוריון מצוי המתח בויקה להגדרת הממלכתיות וגבולותיה, כשזו נחשבת אחת מבעיות ההסתגלות המרכזיות של מדינת ישראל בראשית דרכה. מתח זה התמקד מצד אחד בגישה התנועתית שייצגה נטייה לפרטיקולריות אידאולוגי, שהתפתח בעוצמה גדולה בקרב קבוצות ומסגרות שמאל בתנועת העבודה ובהסתדרות, שדובריה - יצחק טבנקין, מאיר יערי ויעקב חזן - התרכזו בראשית שנות החמישים במפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם). קבוצה זו הציבה לא רק אופוזיציה פרלמנטרית לבין גוריון אלא גם משנה רעיונית סדורה שעמדה בניגוד לדרכו וביטאה מאבק על הגדרה מחודשת של הקולקטיב ועל תפיסה חדשה של האזרחות. תפיסה זו היתה אבן שואבת למבקריו של בן-גוריון ובהם פנחס לבון, שבנוגע אליו יש לציין כי בראשית שנות החמישים הוא נקט עמדה ממלכתית מובהקת כשתמך בהעברת החינוך לניהול המדינה. במחצית השנייה של העשור הראשון, בתפקידו כמזכיר ההסתדרות ולאחר פרשת 'עסק הביש', הוא הופיע כמבקר חריף של הממלכתיות והתנגד להעברת פונקציות ממסגרות תנועתיות וולונטריות למסגרות

ממלכתיות.⁴² הגישה הממלכתית ביקשה למתן, אם לא לבטל כליל, את האוטונומיה של מובלעות תנועתיות למיניהן שמילאו תפקידים מעין-ממלכתיים. גישה זו הוצגה בטיעונים אוניברסליים המדגישים הלאמה והתערבות אינטנסיבית וריכוזיות של הממשלה בחיי החברה והמשק, מה שהוביל להזדקקות ניכרת של האזרח לביורוקרטיה הממלכתית.⁴³

פרופ' בנימין מזר מונה לתפקיד נשיא האוניברסיטה העברית לאחר אישורו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון, ותקופתו בתפקיד זה ובתפקיד רקטור (1952-1961) אופיינה באימוץ התפיסה הממלכתית הגורסת שהאוניברסיטה העברית איננה מתפקדת עוד כמובלעת אידאולוגית-אינטלקטואלית קטנה בגודלה במכוון, שתחומי פעילותה מוגבלים בעיקר לתחומי מחקר 'טהורים' ולא למטרות יישומיות-פרופסיונליות ופועלת כמרכז משנה אוטונומי אל מול המרכז הפוליטי, אלא להפך. האוניברסיטה היתה לנדבך מרכזי בתפיסת הממלכתיות, שמטפחה המובהק היה בן-גוריון, בכך שסייעה להשתית את קיומו של המנגנון הביורוקרטי-המדינתי כמערכת מופשטת של תפקידים וכללי פעולה המבוססים על תפיסת עולם רציונלית-אינסטרומנטלית ומדענית מובהקת שיש לה קיום עצמאי והמשכי, כלומר בלא זיקה ישירה למסגרות תנועתיות או מפלגתיות, שנציגיהן מאיישים את עמדות המפתח בשלטון. כשנעשה לבון מתומך למבקר חריף של הגישה הממלכתית, הוא כיוון את חציו גם אל האוניברסיטה העברית כמייצרת הדומיננטית של השפה החדשה של אתוס הממלכתיות. קצפו יצא במיוחד על האסכולה הכלכלית שהתעצבה באוניברסיטה והשפיעה בהצלחה על התארגנות חיי המדינה. וכך כתב בשנת 1962 בקובץ המאמרים מן היסוד:

עם הקמת המדינה גוברת והולכת בתוכנו השפעתה של האסכולה הכלכלית האמריקאית-הירושלמית, המיוצגת על ידי מורי הוראה ודוברים כלכליים, שהצליחו לחנך דור של כלכלנים צעירים, ללמדם הוויותיו של העולם החיצון ולהשכיח מלבם את הגירסא-דינקוּתא הישראלית. [...] נשתרשה אצלם אופנת המחשבה, ששכר-העובדים ומדיניותה המקצועית של ההסתדרות הם הגורמים העיקריים להשהיית תהליך התעצמותה של ההסתדרות הם הגורמים העיקריים להשהיית תהליך התעצמותה הכלכלית של המדינה. [...] אנשי מדע אלה חושבים עדיין במושגים של מעבדה כימית או פיסיקאלית וטרם הבינו את עובדת-היסוד של המדע הכלכלי והחברתי [...] כלכלנים אלה מתעלמים לחלוטין, בחיפושם אחר תשובה קלה ופשטנית, מן השאלות היסודיות הגורמות לתקלות ולמחלות המשק הישראלי. [...] הגיע הזמן שכולנו נשתחרר מן ההשפעה החד-צדדית של האסכולה האמריקאית-ירושלמית.⁴⁴

42. אבי בראלי, 'הממלכתיות ותנועת העבודה בראשית שנות החמישים: הנחות מבניות', בתוך: מרדכי בר-און (עורך), אתגר הריבונות, עמ' 23-44; יצחק גרינברג, 'כלכלה וחברה: דוד בן-גוריון ופנחס לבון - שתי גישות במחשבת חברת העובדים', עיונים בתקומת ישראל, 3 (1993), עמ' 154-167.

43. דן הורוביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומסיתר, תל-אביב 1990.

44. פנחס לבון, 'מעבר למחיצות: תנועת הפועלים והחברה הישראלית', בתוך: נתן רוטנשטריך ואחרים (עורכים), מן היסוד: קובץ, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 55-93. הציטוטים מעמודים 71, 72, 73. משתתפי

בעשור הראשון היתה האוניברסיטה העברית לנושאת דגל חשובה אל מול התפיסה התנועתית ולפיה הלגיטימציה לשלטון היא על תנאי ויש להתמיד בקיומה של אוטונומיה חלקית של מוסדות תנועתיים, אוטונומיה שהתקיימה בתקופת טרום העצמאות. האוניברסיטה היתה למוסד שהתקיים בו מהפך טוטלי לעומת מתכונתה בתקופת היישוב. ממוסד הטרודוקסי שאפשר לקבוצות מתוכו לערער בחריפות על תחולת הסמכות ועל תחום תפקידיו של המרכז הפוליטי, מתוך שהם נשענים על אוטונומיה מוסדית נרחבת ומקורות מימון בלתי-תלויים בממסד הציוני, היא נעשתה במהירות וביעילות לאחד מבסיסי הכוח העיקריים של האליטה הפוליטית השלטת.

המשבר שנקלעה אליו האוניברסיטה העברית בתוך השדה האקדמי בראשית שנות השישים, לנוכח החזית העירונית-הממלכתית למען טיפוח אוניברסיטה בתל-אביב, סדק וערער את יסודות תפיסת הממלכתיות של הפרופסורים הירושלמים. הרציונל שעל-פיו יצאו להתפשט ברחבי המערכת האקדמית במהלך שנות החמישים היה מעוגן בראש ובראשונה בכך שהם משרתו הנאמנים של עקרון הממלכתיות. לשון אחר, לא הרצון לעוצמה כשלעצמה בתוך שדה ההשכלה הגבוהה היה המניע לפעולתם, אלא הדריכה אותם שאיפה למסד מערכת השכלה אקדמית ברמה גבוהה שהיא, כפי שאמרו להם פעמים אין-ספור השליטים הפוליטיים, אינטרס ממלכתי מהמעלה הראשונה.

כך גרס למשל בן-גוריון בנאום בכנסת במסגרת הצעת חוק שירות הביטחון ב-15 באוגוסט 1949: 'עצמאותנו ובטחוננו תלויים במידה רבה במחקר המדעי והטכני שנשפת, בצידו המדעי ובמעבדות משוכללות. היכולת הטכנולוגית של העם היא אחד הנכסים הבטחוניים הגדולים ביותר. כל פיגור לעומת ההתקדמות המהירה בעולם בשטח הטכנולוגי והלבורטורי יפגע פגיעה חמורה ומסוכנת באפשרות בטחוננו'.⁴⁵ לדעת ראשי האוניברסיטה, הם הציגו בסוף שנות החמישים אסטרטגיה ממלכתית כוללת של התפתחות השדה האקדמי לעשורים הבאים, שהיתה אמורה לזכות בתמיכת המערכת הפוליטית. נאמנות האליטה האקדמית לעקרון הממלכתיות באמצעות מדיניות ההתפשטות האקדמית עוצבה לפי שני מדדים: (א) ההתפשטות נעשתה בתקופה של קצב התפתחות מהיר באוניברסיטה העברית, מה שחייב השקעה ניכרת במוסד עצמו ולכן מדיניות זו הוצגה כחלק מההתירה לאחדות לאומית, לאחריות ומשמעת, ולנאמנות ללא סייג למדינה ולמוסדותיה; (ב) עקב צמצום כללי במשאביה של המדינה הצעירה, הרי חלוקתם בין מוסדות אקדמיים מתחרים עלולה להוביל לירידה ניכרת ברמה המדעית וההשכלתית ובכך לפגיעה באינטרס הממלכתי. כשלון מדיניות ההתפשטות של האוניברסיטה העברית באזור תל-אביב לאור מסקנות ועדת שרת הצביע

קובץ זה היו 'קבוצת חברים לפעילות רעיונית' מחברי מפא"י: נתן רוטנשטריך, פנחס לבון, דן הורוביץ, אלי שביד, שמואל אלמוג, אלקנה מרגלית, אהרון כידן, לוי יצחק הירושלמי, צבי כסה, זאב גולדברג, יונה יגול ועמוס עוז. אישים אלה התארגנו בעקבות אירועי 'הפרשה' לעמוד על 'בעיית הפרת האיוון בין ביצוע לבין ערכים ובין שיטות פעולה לבין תוכן רעיוני ומוסרי'.

45. דוד בן-גוריון, מדינת ישראל המחדשת, א, תל-אביב 1969, עמ' 390.

מבחינתם על חוסר עקיבות בין הרעיונות המוצהרים לבין היישום בפועל של ציר מרכזי במדיניותו של בן-גוריון.

האליטה האקדמית בירושלים שחשה בטוחה בעוצמתה היחסית, שצמחה בחסות המדינה בשנות החמישים, מצאה את עצמה במהירות מלוכדת ובאותה הזוית עם מבקרי מדיניותו של בן-גוריון, מאחר שלפי תפיסתם המערכת הפוליטית – שזוהתה עם דוד בן-גוריון – היא שאינה מיישמת את הערכים שהצהירה עליהם כמרכזיים, ומדיניותה נקבעה על-פי שיקולים פרטיקולריים. הם היו חייבים לצאת להתמודדות חזיתית עם בן-גוריון לאור מעמדו היוצא דופן וטווח פעילותו והשפעתו בחברה הישראלית בראשיתה. אבא אבן תיאר מעמד זה כך:

בן-גוריון השפיע על שנות העיצוב של אומתו השפעה עמוקה יותר מזו שהיתה למי מן המדינאים האירופיים שעמהם משווים אותו. הוא תפס בתודעה הלאומית מקום גדול יותר מכפי שנתחייב מכהונת ראש-ממשלה כשלעצמה [...] היה לו כשרון להפיה חיים ברצון הלאומי. הוא עורר תחושה מתמידה של התרגשות ביחס לאותם יעדים שנראו לו מרכזיים ומכריעים בפרק-זמן נתון כלשהו. היה לו חזון פשוט ורחב על ייעודה של ישראל החדשה כיוצאת-חלציה של ישראל הנבואית מימי-קדם, מבשרת החלום המשיחי לעולם. על-ידי פיתוח מלוא החינוניות הרוחנית והמוסרית שלה תוכל ישראל לשוב ולהיות אומה בעלת קרינה מיוחדת, שלמרות קטנותה תהיה מסוגלת להטביע חותם על ההיסטוריה ולבצר את בטחונה חרף העדיפות הגשמית הכבדה שכנגדה. בחיים הישראליים היה בן-גוריון מצוי-בכל וחודר-בכל. היו בפיו דברים לאָמרים על חקר המקרא, המדע, ההיסטוריה, החינוך, הדת, וכמובן – על אסטרטגיה וארגון של צבא.⁴⁶

האליטה האקדמית הירושלמית היתה שרויה אפוא במשבר שנוצר משום הכרעותיו של המרכז הפוליטי ומשום הצורך בהבניית זהות עצמית חדשה שתסביר את התרוקנותו מתוכן של עקרון הממלכתיות הבן-גוריוני בתחום האקדמי שבו היא ראתה את עצמה מוסמכת יותר מכל גורם אחר. עד ראשית שנות השישים ראו הפרופסורים של האוניברסיטה העברית בכוח המדינתי כוח בונה, כוח תומך השותף בהבניית זהותו במשותף ובצד הזהות של האליטה האקדמית, כלומר מודל של צמיחה מתוך קשר הדדי – win-win game. כעת הם חששו מפני תנאי פעולה מול המדינה במודל של משחק סכום אפס – zero-sum game – שבו הרווח של האחד (אוניברסיטה בתל-אביב) הוא בהכרח הפסד של האחר (האוניברסיטה העברית). מסע ההתפכחות וההתעוררות החותר לגיבוש זהותם האוטונומית מול המהלכים שבהם הם ראו התפרקות של רעיון הממלכתיות החל בהכרזות ובפעילויות פומביות, שנועדו

46. אבא אבן, ארצי: עשרים וחמש שנות המדינה, ירושלים 1972, עמ' 158. אבא אבן שימש נציג ישראל באו"ם בשנים 1948-1959; שגריר ישראל בארצות-הברית בשנים 1950-1959 ונשיא מכון ויצמן בשנים 1959-1966. בממשלה התשיעית (מדצמבר 1959 עד נובמבר 1961) כיהן עד חודש אוגוסט 1960 כשר בלי תיק ומאו כשר החינוך והתרבות. בממשלה העשירית (מנובמבר 1961 עד יוני 1963) כיהן כשר החינוך והתרבות.

להצביע על גבולות חדשים של מובחנות וייחודיות של האליטה האקדמית. גבולות זהות החדשה לא כוונו להציג את האליטה האקדמית כקבוצת לחץ פרטיקולרית הנלחמת אך ורק על מעמדה בתוך השדה האקדמי. במשך העשור הראשון זו היתה אליטה שזהותה נקבעה ועוצבה במישור הממלכתי, שהרי הם נשאי המדע והתרבות הלאומית, ומכאן שהוויכוח הפומבי-הציבורי המחדד את גבולות זהותה של האליטה היה מחויב מבחינתה להתקיים בזירה החורגת מתיבועות של אינטרסים ותגמולים ספציפיים לאוניברסיטה כמוסד. גבולות הוויכוח החדש התארגנו סביב משבר שבו הופיעו חברי האליטה האקדמית כמבקריו של הסדר הפוליטי וכמעצבי 'מצפון' החברה בתוך המסורת הקיימת. הצהרה ברורה על תפקיד האליטה האקדמית כקבוצה ביקורתית מול השלטון הושמעה מפי פרופ' יעקב טלמון במפגש של אנשי אקדמיה מהאוניברסיטה העברית עם בן-גוריון במרס 1961: 'תפקיד אנשי הרוח לא לשמש כמעין תזמורת המתאימה בקצב של אנשים המהלכים בסך, אלא כאנשים המתריעים בשער, בעלי רגישות מוסרית, להתריע, להזהיר'.⁴⁷ זה היה ביטוי לרצף פעילות שנמשך חודשים אחדים מאז דצמבר 1960, שהאליטה האקדמית התכנסה למפגשים תכופים, מסוקרים בעיתונות, חתמה על גילויי דעת וניהלה ויכוחים נוקבים עם תומכי בן-גוריון.

בן-גוריון עמד מול ביקורת של חזית אחידה של האליטה האקדמית, שאותה ראה כבת טיפוחיו, לא ירד למקורות הזעם נגדו והסיק שזו נובעת מפרופ' נתן רוטנשטרייך שהיה ממנהיגי האליטה האקדמית, חבר מפא"י והשתייך לקבוצה של יוצאי 'גורדוניה' שלבון היה מנהיגה הבלתי-מעורר.⁴⁸ הקשר האישי והרעיוני ההדוק בין לבון לרוטנשטרייך היה ידוע היטב לבן-גוריון, והוא שהוביל לדעתו את הפצת עמדותיו בקרב אנשי האקדמיה:

[בן-גוריון] [...] איך אנשים כמוכם חותמים על דבר שאינכם יודעים. אני מניה, כאן יושב פרופ' רוטנשטרייך, הוא יודע, יש לו מקור והמקור מוסר לו ידיעות. הוא היה בין תלמידיו בגורדוניה (פרופ' רוטנשטרייך: מחבריו) - הוא היה המדריך שלך (פרופ' נ. רוטנשטרייך: דרגה גבוהה היא להגיע לדרגת תלמיד). הוא נפגש אתו, הוא שמע ממנו, הוא מאמין לו, הוא קיבל את דבריו, זוהי זכותו, אם כי לא זכותו כאיש המדע, אבל אתם כולכם, באמת, איך אתם חותמים על דבר שלא חקרתם.⁴⁹

בן-גוריון לא הגיב לטענת פרופ' גרשם שלום, שהשיב לו: 'הביקורת עליך יוצאת ממה שאתה עושה ולא ממה שאחרים עושים, מרושם נכון או לא נכון, הביקורת יצאה מאנשים שאינם שוחרים רעתך, שמבחינה אישית התרשמו, לא כי מישהו עשה פרופאגאנדה אישית נגדך, לא באו אלי או אל חברי כדי לשכנע בצדקת לבון, אינני מכיר אותו, איני יודע מי הוא, איני לי מגע אתו, מימי לא היה לי מגע אתו בעניין זה [...].'⁵⁰

47. אוחנה, משיחיות וממלכתיות, עמ' 164 (וראו לעיל הערה 37).

48. ישראל ביטמן, 'פנחס לבון ותנועת גורדוניה בהתהוותה ובראשית דרכה', מבפנים, מה, 4 (1987), עמ' 404-391.

49. אוחנה, משיחיות וממלכתיות, עמ' 152.

50. שם, עמ' 169.

בן-גוריון התמקד בעניין עצמו, בעובדה שבחר לקיים הפרדה קפדנית בין הרשות המבצעת לרשות השופטת וכי אין בסמכות ראש הממשלה או הממשלה להרשיע או לזכות אזרח, וזכות זו נתונה למסגרת השיפוט בלבד, ומטעם זה ביקש את תמיכת האליטה האקדמית. הוא לא שמע את תביעת הקבוצה היושבת עמו הטוענת להכרה ציבורית-פוליטית כמובלעת אוטונומית במסגרת רעיון הממלכתיות. זה היה ויכוח ששני צדדיו הסתמכו בו על התפיסות היסודיות שכונו אז 'ממלכתיות'.

ד. מודל ההסכמות ושברו

בשלהי שנת 1959 יכלה האוניברסיטה העברית בראשותו של פרופ' מזר לסכם שורה ארוכה של הצלחות לעומת נקודת הפתיחה שבה החלה בראשית שנות החמישים. בכל אחת מהפעילויות המרכזיות של האוניברסיטה – פקולטות ובתי-ספר, מחלקות ומכוני מחקר, תקציבי מחקר ויוקרה חברתית – נמצא גידול מרשים ומהותי. נתון חשוב אחר היה במספר הסטודנטים, מקבלי התארים והסגל האקדמי שקבע את מעמדה של האוניברסיטה כמוסד האקדמי המוביל בישראל.

שנה	1948/49	1959/60 ⁵¹	הגידול ב-%
סטודנטים	957	6,277 ⁵²	656%
מקבלי תארים	58	707	1219% ⁵³
סגל אקדמי	208	915	1903%
מהם פרופסורים ומרצים	98	241	370%

ביסוד הצלחות אלה עמדה סדרת תמורות פנימיות מהותיות שיצרו מערך הסכמות והבנות בין האליטה האקדמית הירושלמית למרכז הפוליטי, שרק מקצתן באו לביטוי פורמלי: א. האוניברסיטה העברית תתמיד בפעולתה כתאגיד פרטי, עצמאי ואוטונומי מבחינה חוקית, המנהל את ענייניו בעצמו בנושאים של קביעת חוקה, חלוקת תקציבים, מינויים אקדמיים ותוכניות לימודים. מצד אחר, המדינה מתחייבת להגיע לחקיקה מוסכמת עם האוניברסיטה בנוגע לקביעת גורל השדה האקדמי, ובתוך כך לגנוז את הצעת החוק למוסדות ההשכלה הגבוהה והמדע – 1952 שכיוונה להלאמה של השדה האקדמי.

51. שנתון סטטיסטי לישראל, 1971, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מס' 22, עמ' 563-564, לוח כ/22: 'תלמידים ומקבלי תארים במוסדות האקדמיים'; ולוח כ/23: 'הסגל האקדמי במוסדות האקדמיים'.
 52. מספר זה כולל את הסטודנטים בשלוחה בתל-אביב.
 53. נשים לב שהגידול בהענקת תארים בעשור הראשון היה מהיר מן הגידול במספר הכולל של הסטודנטים, ובכך יש חיוק לטענה כי האוניברסיטה פעלה להתאים את עצמה לצורכי המדינה.

'האינטלקטואל הטהור' בפוליטיקה או אליטה אקדמית במשבר

ב. האוניברסיטה העברית תזנח את ההשקפה שליוותה אותה מאז הקמתה כי המוסד נועד בעיקר לצורכי העם היהודי המצוי מחוץ לגבולות ארץ-ישראל ומתוך כך ייזנחו מגמות מוצהרות של אי-טיפוח כיווני מחקר והוראה מקצועיים, והמוסד יאמץ השקפה שהוא נועד לשרת את צורכי מדינת ישראל. למימוש שינוי זה יוצבו בראש האוניברסיטה אישים המקובלים על הממשלה שיפעלו כמעין נציגיה וייעצו בחיוב ובמהירות לתביעותיה.

ג. הסגל האקדמי הבכיר, ולא חבר הנאמנים המורכב ברובו מאישים מחוץ לארץ, יהיה הגורם המרכזי באוניברסיטה, אתו תקיים המדינה את מגעיה ומתוכו ייבחרו ראשי המוסד, ובכך יקבל הסגל האקדמי חיזוק למעמדו.

ד. המדינה תגדיל במידה ניכרת את פיקוחה ואת ההשפעה על הנעשה באוניברסיטה על-ידי הגדלת מספר נציגיה בוועד הפועל משניים לשישה. על אלה נוספו שני נציגי הסוכנות היהודית, מתוך 24 נציגים. כמו כן, בתחומי פעילות אקדמית מיוחדים שבהם יהיה צורך מיוחד ישתתפו נציגי הממשלה בדרגי הניהול של בתי-ספר ומכונים ויפקחו על פעילותם. ה. המדינה התחייבה לשקם במהירות את האוניברסיטה ולהוציא אותה מהמשבר העמוק שבו היתה מצויה על-ידי הזרמת תקציבי ענק וסיוע. כחלק מהתחייבותה זנחה המדינה את תוכניתה להקים את הקמפוס החדש בין עין כרם לצובה ואימצה את גישת האוניברסיטה למצוא מקום מתאים בתוככי העיר ירושלים, בגבעת רם.

ו. לא פחות חשובה מחמש ההסכמות הקודמות היתה ההבנה שהמדינה והעומד בראשה מתחייבים לשמור על מקומה הדומיננטי של האוניברסיטה העברית בשדה האקדמי בישראל. נעשה מאמץ מתמשך ורציף של האליטה האקדמית לשכנע את המערכת הפוליטית בנחיצותה של 'אוניברסיטה ממלכתית' אחת שתתקיים באמצעות האחדת כל מוסדות ההשכלה הגבוהה הוותיקים בהנהגת האוניברסיטה העברית ותכונה 'מכללת ישראל'. כך תיאר ראש הממשלה משה שרת מפגש בביתו ב-23 באפריל 1954:

בין המוזמנים הישראלים פרופ' [מיכאל] אבן-ארי [סגן נשיא האוניברסיטה, א"כ] מהמיכללה אשר השמיע רעיון מהפכני – איחוד שלושת המוסדות להשכלה גבוהה ולמחקר – המיכללה, הטכניון ומכון וייצמן. ייחשב הטכניון כפקולטה הנדסית של 'מיכללת ישראל' ומכון וייצמן לזרוע המחקר שלה. יתואם המחקר בין שלושת המוסדות למניעת כפילות ולניצול יעיל של כוחות ההוראה. יאוחד איחוד גמור המאמץ הכספי בחו"ל. תיפסק ההתחרות בין המגביות ולגבי הזמנת מומחים. רעיון נועז ומושך מאד את הלב.⁵⁴

תמיכת הממשלה בשימור מונופול האוניברסיטה העברית בתחום ההשכלה הגבוהה ואף בהגברתו לא היתה מעשה פסיבי אלא התקיימה כמדיניות עקיבה ממושכת ופעילה, ולא רק בתקופת כהונתו של פרופ' בן-ציון דינור (דינבורג), חבר סגל האוניברסיטה, כשר החינוך והתרבות בין אוקטובר 1951 לנובמבר 1955. הסכמה זו באה לידי ביטוי לא פחות בתקופת

54. שרת, יומן אישי, ב, עמ' 477-478.

כהונתו הראשונה של זלמן ארן כשר החינוך, עד נובמבר 1959, אז למעשה הוכרה בפועל האוניברסיטה העברית כמוסד העומד ללא מתחרים בראש שדה ההשכלה הגבוהה, ועל כל איום פוטנציאלי על מעמדו הצליח המוסד למצוא מענה יעיל.

במרכז יחסי השלטון עם האקדמיה עמדה ההכרה של השלטונות הפוליטיים בצורך לגייס תמיכה פעילה ואינטנסיבית של האליטה האקדמית, המעניקה לשלטון לגיטימציה בסיסית בעיצוב סמלי הזהות החברתית והתרבותית המשותפת ובגיבוש המטרות הקולקטיביות הנתפסות כמטרות השלטון הפוליטי והחברה, ומכשירה כוח אדם מיומן למנגנוניה. מנגד עמדה ההכרה כי האליטה האקדמית זקוקה לתמיכת המרכז הפוליטי לשם הבטחת מעמדה וקיום מוסדותיה. בתוך כך עלתה התביעה של השלטון שהאליטה האקדמית תפגין מידה של פעילות פוליטית התומכת במשטר ונאמנות לערכיו ולסמליו.⁵⁵ באוניברסיטה העברית בא הדבר לידי ביטוי בצד הארגוני-הניהולי על-ידי שיתוף נציגי הממשלה בפעילותה; בקיום טקסים תכופים והמוניים לאורך העשור הראשון המציבים זה בצד זה את ראשי האקדמיה וראשי השלטון; בספרי השנה החוזרים ומציגים את תמיכת האוניברסיטה בהיבטים המרכזיים של הממלכתיות; וכן בפרסים, ובמרכז פרס ישראל, של השלטון לאלה האקדמית, המציגים את היעשותם של הצדדים לבעלי-ברית רשמיים ופומביים. במקביל נמצא מאמץ ניכר של האוניברסיטה לזכות במידה רבה ככל האפשר של אוטונומיה בתוך המבנה הקיים שבו תישמר לה היכולת לפקח על מעמדה הדומיננטי, על דפוסי גיוס כוח אדם לשורותיה וכן בקרה עצמית על דפוסי הניעות של האליטה, כלומר תהליך המינויים האקדמיים.

בן-גוריון ראה באלה האקדמית נדבך מרכזי בתהליך בינוי האומה, בתנאי שהאליטה תהיה מחויבת לרעיון הממלכתיות. לשם כך היה על אליטה זו לזנוח מסורות מקצועיות ופוליטיות שהאוניברסיטה העברית צמחה עליהן מאז ראשיתה ולאמץ את החזון שביקש להטמיע בחברה הריבונית הצעירה חזון שנתפס בעיני בן-גוריון הכרחי לקראת ה'הבראתנו הגופנית והמוסרית על אדמת מולדת וטיהור חיינו מהסיגים והפסולת בחיי התלות והנכר בגולה'.⁵⁶ בתפיסתו של בן-גוריון מקופלת כוונה להקמתה של ביורוקרטיה ממלכתית משוכללת של פקידים ומדענים, המאורגנת סביב אתוס לאומי חברתי שמתבטא במסגרת של מדינה דמוקרטית חוקתית, מושתתת על עקרונות אוניברסליים, על אזרחות לכול ועל נגישות של כל האזרחים למסגרות העיקריות של המדינה. אלה היו עקרונות שהאליטה האקדמית אימצה בהתלהבות בתוך שדחתה את האידאולוגיה של התחדשות לאומית חלוצית המוגשמת על-ידי תנועות פוליטיות וחברתיות שהן בעלות אוריינטציה סיעתית ומאורגנות במסגרת מגזרית למחצה. בהיבט זה היתה לאלה האקדמית השיבות מרובה בהענקת לגיטימציה למדינה ולקבוצות השליטות.

מה היו אפוא הגורמים שערערו על תקפותו וביסוסו של מודל ההסכמות שתואר לעיל? כדי להשיב על השאלה אנתח את התנאים שהובילו להיווצרותה של קואליציה פוליטית

55. שמואל נח איינושטדט, אינטלקטואלים ומסורת, ירושלים 1973, עמ' 19-23.

56. דוד בן-גוריון, 'יעודי הרוח והחלוציות בישראל', שנתון הממשלה, תשי"ב, ירושלים תשי"ב, עמ' 18.

עירונית-ארצית נגד המונופול של האוניברסיטה העברית, קואליציה שתקפה את המונופול בנימוקים ממלכתיים.

בקצה אחד של קואליציה זו עמדה קבוצת עסקני השטח במפא"י שהתכנתה 'הגוש'. היא היתה אחד ממעוזי התמיכה המובהקים בכך-גוריון בשנות החמישים ועסקה בוויסות מינויים והצבעות באמצעות חלוקת טובות הנאה. המוקד של 'הגוש' נמצא בתל-אביב, והפעילה אותו קבוצה של מנהיגים בכירים מאנשי בן-גוריון במפא"י, כמו גולדה מאיר, לוי אשכול, זלמן ארן ומרדכי נמיר – מנהלים מפלגתיים-הסתדרותיים או עסקני המפלגה וההסתדרות שהיו למנהיגים בכירים יותר אך שמרו על קשר הדוק עם המנגנון המפלגתי, כלומר עם 'הגוש'.⁵⁷ קבוצה זו השקיעה מאמצים ניכרים להוביל מהפך פוליטי בעיר תל-אביב. ואכן בבחירות המוניציפליות של נובמבר 1959 ניצח מועמד מפא"י מרדכי נמיר, לפני כן שר העבודה ומבכירי הקבוצה. נמיר הוצג כמועמד רק לאחר שנפסלה מועמדותו של שמעון פרס, שאותה העלה דוד בן-גוריון. שרגא נצר מתאר עימות ישיר בין בן-גוריון לראשי 'הגוש' שדחו על הסף את מועמדותו של שמעון פרס לראשות העירייה במוקד הכוח שלהם, תל-אביב, מאחר שהוא זוהה עם 'הצעירים' במפא"י שעמם היה שרוי 'הגוש' בחילוקי דעות עמוקים. בקרב עסקנים פוליטיים אלה של 'הגוש' – שרגא נצר, יהושע רבינוביץ, ישראל ישעיהו, יצחק שפירא, מרדכי סורקיס, זאב וינר, אליעזר שכטר ואורי אלפרט – שהיו בשיא כוחם, רווחה התחושה כי בבחירות בשנת 1955 היתה מפא"י יכולה להרכיב קואליציה לראשות העיר תל-אביב, אולם סיעת המפד"ל סירבה להצטרף לקואליציה בראשות אישה, מועמדת מפא"י דאו גולדה מאיר, וכך המשיכה ראשות העירייה להיות בידי הציונים-הכלליים דאו, בראשות חיים לבנון. מרדכי נמיר שוכנע להציג את מועמדותו בידי שרגא נצר מ'הגוש' בשיתוף עם פנחס ספיר, שר המסחר והתעשייה, ויונה כסה שהיה מזכיר סניף מפא"י בתל-אביב.

מיד עם בחירתו של נמיר לתפקיד הוא ראה במיזם האוניברסיטה העצמאית בתל-אביב אמצעי מרכזי לביסוס השליטה בעיר ויום את הקמתה של ועדת שרת. יוצא אפוא שקבוצת המנהיגים שהיתה קשורה עם 'הגוש' אימצה את מיזם האוניברסיטה החדשה וניסתה לקדם אותו ככל יכולתה. מכאן תמיכתם של אישים כמו גולדה מאיר, לוי אשכול ופנחס ספיר בהקמת אוניברסיטה עצמאית בתל-אביב.⁵⁸ לזאת נוספה התמיכה במיזם האקדמי גם של 'המפסידים' בבחירות העירוניות, הציונים-הכלליים, שהיו חברי הקואליציה הממשלתית דאו וסיעתם בכנסת מנתה שמונה חברים. חיים לבנון, ראש העיר הקודם, היה חבר בוועדת שרת ועמדתו בעניין היתה ברורה מלכתחילה בהיותו האישיות המרכזית שהובילה את הקמתה של האוניברסיטה העירונית החדשה בשנותיה הראשונות. כך יוצא שסביב האוניברסיטה החדשה בתל-אביב נמצא מחנה עירוני מלוכד מקיר אל קיר, שלכוחותיו יש השפעה פוליטית משמעותית במישור הארצי.

57. אבי בראלי, 'בין מרות לשיתוף: המאבק על דרך המיסוד הפוליטי במפא"י, 1948-1953', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 2000, פרק רביעי: 'הדיון על המיסוד הפוליטי'.

58. אהוד בן עזר, שרגא נצר: סיפור חיים, תל-אביב 1990, עמ' 119-200.

בחזית התמיכה בהקמת אוניברסיטת תל-אביב במהלך שנת 1959 נמצא גם את חבר הכנסת יגאל אלון - מפקד הפלמ"ח, מאלופי צה"ל במלחמת העצמאות ומראשי מפלגת אחדות-העבודה שלה שבעה חברי כנסת. אלון, שר העבודה מנובמבר 1961, קבע בספרו, מסך של חול, שפורסם בשנת 1959 כי 'המצב בהשכלה העל-יסודית התיכונית, המקצועית והכללית - ובמידה מסוימת גם בהשכלה האקדמית - רחוק מלהשביע את הצרכים התרבותיים, הכלכליים והבטחוניים של המדינה'.⁵⁹ לתפיסתו, חובה על המדינה להקים במהירות מערך של הסברה והקלות חומריות ניכרות לסטודנטים, שיאפשרו נגישות להשכלה גבוהה בייחוד במקצועות החיוניים למדינה. כמקצועות החיוניים הוגדרו אמנות וחקלאות, תעשייה וביטחון, כלומר תפיסה המעודדת הרחבה מהירה של כלל השדה של ההשכלה הגבוהה. לתפיסת אלון, ההגדלה המכוונת של מספר רוכשי ההשכלה האקדמית בחסות המדינה ראוי שתיעשה גם מתוך שיובא בחשבון החשש כי ייווצר פרולטריון אקדמי העלול לסבול אבטלה מחמת כושר הקליטה המוגבל של המדינה, ובשל כך ייגר מישראל. לנימוקים אלה הוסיף אלון את הצורך בהקניית השכלה גבוהה לחברה הקיבוצית והכפרית, החייבת לדעתו מספר גדל והולך של מומחים אקדמיים, בשיעור גבוה יותר מזה שבחברה העירונית. כפי שאראה בהמשך, יגאל אלון התמיד בתפיסתו זו בפעילותו כחבר המועצה להשכלה גבוהה.

לאור שיתוף-הפעולה המקיף וההדוק בין האוניברסיטה העברית לשלטון הפוליטי עולה השאלה מדוע היה לשמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, הממונה על הקמת כור אטומי בדימונה ובתוך כך על אחד ממקורות התקציב וכוח האדם המרכזיים במשק הישראלי, אינטרס להרוג מן השורה 'הממלכתית' ולתמוך תמיכה גורפת בהקמתה של אוניברסיטה ממלכתית בתל-אביב. יש עדות לתמיכה זו כבר לפני הבחירות לכנסת בנובמבר 1959. מסתבר שנוסף על ההדרכה שנתן שמעון פרס לד"ר צבי יעבץ כיצד לזכות בלגיטימציה של בן-גוריון לאוניברסיטת תל-אביב, עניין מרכזי כשלעצמו, היה פרס מעורב במינויים בכירים במנהל של האוניברסיטה הצעירה. ב-22 ביוני 1959 שיגר ראשי האוניברסיטה של תל-אביב, ד"ר סיני אוקו, ד"ר צבי יעבץ, ד"ר שלמה סימונסון, פרופ' אלפרד קלופשטוק, ד"ר היינריך מנדלסון וד"ר חנן מאיר מכתב לראש העיר חיים לבנון ובו התנגדותם לכוונת לבנון למנות אדם מטעמו לתפקיד קצין העיתונות של האוניברסיטה של תל-אביב. הללו הודיעו כי היה סיכום מוקדם שיתאפשר להם להציע לראש העיר מועמדים אחרים וכי 'על סמך שיחה זו פנינו למר שמעון פרס מנהל משרד הביטחון ולאנשים אחרים בדבר הצעות לתפקיד של איש יחסי ציבור באוניברסיטה. מר שמעון פרס הציע לפנינו שורה של אנשים וביניהם מר שאול הרמתי לשעבר דובר צה"ל ומועמדים רציניים אחרים'.⁶⁰

המשבר העמוק בין שמעון פרס ומערכת הביטחון מזה לאוניברסיטה העברית מזה היה נעוץ בעובדה שראשי הקהילה המדעית בישראל התנגדו לפיתוח עצמאי של אופציה גרעינית

59. יגאל אלון, מסך של חול: ישראל וערב בין מלחמה לשלום, תל-אביב 1959, עמ' 211.

60. ארכיון היסטורי של עיריית תל-אביב-יפו, חטיבה 4, תיק ח/7.

ישראלית. לדעתם מבצע מקיף כזה יתעל אליו את כלל המשאבים המדעיים והטכנולוגיים בשעה שישראל חסרה את התשתית התעשייתית ההכרחית לביצוע הפרויקט. לביקורת זו נוספו הנמקות מוסריות בנוגע להחזקת נשק רב-עוצמה זה ולשימוש בו וכן חשש שברית-המועצות תחמש את הערבים בנשק גרעיני.⁶¹ כך יצא כי 'בשנת 1958, לנוכח בעיות עקרוניות של שליטת המדענים במעשי ידיהם, שיטות עבודתו של ארנסט ברגמן ולהיטותו של מנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס לבצע את הרעיון כמעט בכל מחיר, התפטרה הוועדה [הישראלית לאנרגיה אטומית] כולה מתפקידה, פרט ליושב ראש שלה ברגמן'.⁶² עם המתפטרים שהיו חברי סגל באוניברסיטה העברית נמנו פרופ' יואל (ג'וליו) רקח ראש המחלקה לפיסיקה תאורטית ומי שנחשב הפיזיקאי העיוני החשוב של ישראל,⁶³ פרופ' שמואל סמבורסקי ופרופ' מרכוס ריינר; לאלה הצטרפו פרופ' ישראל דוסטובסקי ממכון וייצמן וחבריו ס"ג כהן, צבי ליפקין ויגאל תלמי, וכן פרופ' יעקב (פראנץ) אולנדרוף מהטכניון בחיפה. עמוס דה-שליט ממכון וייצמן התפטר מהוועדה לפני כן.⁶⁴ לקונפליקט זה יש להוסיף הידוק ניכר של הקשר

61. זכי שלום, בין דימונה לווינגטון: המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל 1960-1968, קריית שדה-בוקר ותל-אביב 2004. במיוחד פרק חמישי: 'ההתנגדות הפנימית ל"פריקט דימונה"', עמ' 86-101.

62. אהרונסון, דוד בן-גוריון: מנהיג הרנסנס ששקע, עמ' 320. הבעיה הקונקרטית של חוסר שיתוף-פעולה מצד המדענים מהאוניברסיטה העברית נפתרה: 'בזירה הפנימית הוכרע הוויכוח על עצם הקמת הכור ועל תרומתם של מדענים ישראלים להקמתו, משום שלא היה צורך לא להקים כור ישראלי ולא במדענים ישראלים למטרה זו. כור צרפתי יובא על קרבי ועל כרעיו, וטכנאים צרפתים הקימו אותו בחשאי. לשם הקמתו לא היה עוד צורך במדענים, אלא במהנדסים' (שם, עמ' 334).

63. ראו: יששכר אונג, 'ראשיתה של הפיסיקה באוניברסיטה העברית', בתוך: שאול כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 622-623; 'יואל ג'וליו רקח היה האיש שהעלה את האוניברסיטה העברית על הבמה העולמית בתחום הפיסיקה. כחוקר מעולה ומורה רבי-השראה, הדרך רקח וגידל עשרות רבות של פיסיקאים מעולים, שהיו במשך השנים למקימי המחלקות לפיסיקה ברחבי הארץ ולדור הממשיכים במדע הפיסיקה, בישראל, ובעולם. תוך זמן קצר היה לאחד מעמודי התווך של האוניברסיטה כמורה מעולה, מנהיג בארגון הפרופסורים, דיקן הפקולטה למדעי הטבע, ולבסוף, בשנת 1961, רקטור האוניברסיטה ונשיאה בפועל'.

64. שלמה אהרונסון, נשק גרעיני במזרח התיכון, א: בן-גוריון והאופציה הגרעינית 1948-1963, ירושלים 1994, עמ' 274 הערה 10. אהרונסון טוען לזיקה בין התפטרות מקצת חברי הוועדה לבין עמדותיה של תנועת ברית שלום שקראה לפיוס עם הערבים, שיושג באמצעות הגבלת העלייה ושמירת רוב ערבי בארץ, מה שיאפשר, לטענתה, לגיטימציה של המפעל הציוני בעיני הערבים. השקפות אלה השפיעו על החברים 'וצאי גרמניה בוועדה לאנרגיה אטומית, ומסקנתו של אהרונסון היא, ש'ספק אם היו מוכנים לכל האמצעים כדי לקיים מדינה לאומית כלשהי' (שם, עמ' 224). ואולם מסתבר שאהרונסון עצמו מצוין כי מרבית הקצונה הבכירה של צה"ל באמצע שנות החמישים, שקשה לטעון כי היא היתה מקורבת לעמדות 'ברית שלום', לאחר שבחנה את הפרויקט מקרוב הגיעה למסקנה שהיא לזו של הפרופסורים: 'האלוף [דן] טולקובסקי, אשר הועבר מפיקוד חיל האוויר בשנה שעברה [לתפקיד של] "איש תכנון" במשרד, נתמנה ככל הנראה לבצע סקר של מדיניות האטום הישראלית. הוא הגיע למסקנה כי יהיה זה טפשי מצידה של ישראל לנסות ולהשיג פצצה אטומית, בשל המחיר ומשום שברית-החמש את הערבים באותה צורה אפילו אם ישראל תצליח [בכך]. דעתו של טולקובסקי נתמכה על-ידי רוב הקצונה הבכירה בישראל, המאמינה כי מוטב שהמזרח-התיכון ישאר נקי מנשק אטומי' (שם, עמ' 229).

המוסדי בין האוניברסיטה העברית למכון וייצמן ברחובות עד שהאחרון היה לשלוחה של הפקולטה למדעי הטבע של האוניברסיטה העברית, כחלק משאיפותיה להשתית את פעילותה כאוניברסיטה ממלכתית אחת בעלת שלוחות ברחבי הארץ:

[...] in 1959 there were 400 such students [advanced students] preparing for their doctorates. Of these, a number were doing their researches at the Weizmann Institute of Science at Rehovot, following an agreement reached with the latter in 1959 whereby Hebrew University research students in certain branches of science may do the work for their doctoral theses at the Weizmann Institute, under the supervision of senior scientists there, the Institute having the status of a University Faculty for the purpose.⁶⁵

התוצאה היתה שמנכ"ל משרד הביטחון הנמרץ נחסם, או לפחות שיתוף-הפעולה עמו הוגבל במרבית מוסדות המחקר הוותיקים. יש בכך כדי להסביר את נטייתו של פרס מאז המחצית השנייה של 1958 לתמוך תמיכה גורפת בפתיחתה של המערכת האקדמית למוסד נוסף, אוניברסיטת תל-אביב, שבו תהיה לו השפעה משמעותית, במיוחד בנושאים בעלי זיקה לפיסיקה גרעינית ומתמטיקה שימושית. לראיה אצטט מידיעון אוניברסיטת תל-אביב לשנת הלימודים תשכ"ה:

המחלקה לפיסיקה הוקמה בפרוס שנת הלימודים תשכ"ג בשיתוף עם משרד הביטחון (הוועדה לאנרגיה אטומית), שהעמיד מתקנים ומעבדות לרשות תלמידי המחלקה. צוות המורים הורכב בראשיתו ממספר מדענים בכירים מעובדי מעבדות הוועדה לאנרגיה אטומית בראשותו של המנהל המדעי דאז, פרופ' י' [יובל] נאמן. לגרעין זה מצטרפים עתה פיסיקאים ישראלים שחזרו לארץ לאחר שהייה של שנים מספר בארה"ב לצורך התמחות ומחקר.⁶⁶

ראוי לציין שבאחד ממוקדי ההתקפה של האליטה האקדמית בפרשת לבון ניצבה מערכת הביטחון, שהוצגה כמסגרת סגורה שהכרעות מרכזיות נעשו בה בלא שהיו לממשלת ישראל כלים לבחון אותן או להכריע בהן. העומדים בראש מערכת הביטחון, שמעון פרס יחד עם משה דיין, הוצגו כדמויות השקועות כל כולן בהתקדמות בקריירה האישית שלהן, אישים שצמחו בתחום החסוי ולא המנגנון ולא צברו את עוצמתם במאבק ציבורי גלוי והם נתונים לחסות מוחלטת של פטרונו, בן-גוריון. פרס ודיין הואשמו בהגזמה בערכה של הפעילות הממלכתית המאורגנת 'מלמעלה', השואפת לריכוז כוח מוגזם ברשויות ממלכתיות אשר נוטות לכוון את כל שטחי החיים מתוך המעטת ערכה של פעילות וולונטרית ותנועתית,

⁶⁵ .65 *The Hebrew University of Jerusalem*, 1960, p. 14

⁶⁶ .66 אוניברסיטת תל-אביב שנת הלימודים תשכ"ה (ידיעון), עמ' 151.

'האינטלקטואל הטהור' בפוליטיקה או אליטה אקדמית במשבר

ובכך היו למכשול לדמוקרטיה מהותית בישראל.⁶⁷ מנגד, צבי יעבץ, מהיוזמים האקדמיים של האוניברסיטה בתל-אביב, תיאר את תחילת שיתוף-הפעולה שלו עם פרס בפגישתם בשנת 1959. במרכז הפגישה עמדה הסוגיה המכרעת של מתן לגיטימציה לפעולתה של אוניברסיטת תל-אביב בידי ראש הממשלה דוד בן-גוריון, שעד לאותה שעה לא ניתנה לה הכרה ממלכתית:

כאן נדלק פרס לפתע ואמר: 'תקימו משהו מיוחד בתל-אביב, משהו שלא קיים בירושלים ומשהו שעשוי לעניין את "הזקן" באופן מיוחד. אני אביא אותו לתל-אביב'. כששאלתי אותו אם יש לו גם הצעה מעשית, הוא השיב מניה וביה: 'תקימו קתדרה להיסטוריה צבאית'. הסכמתי מיד, אבל הסברתי שאין לי פרופסור שיעמוד בראשה. פרס הציע לי את ד"ר ישראל בר ואני אישרתי את מינויו במקום.⁶⁸

יוצא אפוא שבראשית שנות השישים היתה תמיכה מעשית ורעיונית רחבה בהקמת אוניברסיטה ממלכתית בתל-אביב בקרב קבוצות ואישים ממקומות שונים בקשת הפוליטית דאז, שהיו חלק אינטגרלי ממרכזי השלטון, הגם שהיו חלוקים ביניהם בנושאים רבים. אלה מצאו בסיס אינטרסנטי או רעיוני לתמיכה במוסד האקדמי החדש שיערער על המונופול המצוי בידי האוניברסיטה העברית. אין הכוונה לטעון שנוצרה קואליציה מגובשת ומאורגנת פוליטית ואידאולוגית, הפועלת ישירות נגד האינטרסים של האוניברסיטה העברית. כוונתי לטעון שנוצר צירוף כוחות פוליטיים מגוונים ובעלי עוצמת מעורבות שונה שהגיעו למסקנה פוליטית דומה – שיש צורך לעצב מחדש את השדה האקדמי, ונימוקיהם בעד השינוי נשענו על רעיון הממלכתיות.

ה. דיוני המועצה להשכלה גבוהה ועמדת המדינה

בראשית שנות השישים היה מאמץ ניכר של האליטה האקדמית הירושלמית לשמר את מעמדה ונמצאה והות בין הדמויות המובילות בדיונים אלה לבין המאבק הפוליטי בעניין 'הפרשה'. בפרק זה אצביע על קו ישר בין המסקנות מאוגוסט 1960, שהוסקו בוועדה הממלכתית בראשות שרת, ראש הממשלה לשעבר, לבין דיוני המועצה להשכלה גבוהה במהלך שנת 1961. בשני המקרים שאסקור אראה כי נכשלו מאמציה של האליטה האקדמית. באחד משיאי העימות, במרס 1962, נמצא את פרופ' נתן רוטנשטריך, דיקן הפקולטה למדעי הרוח, קורא לרקטור, הפיזיקאי פרופ' יואל ג'וליו רקח (1961-1965), להדריך את נציגי האוניברסיטה העברית לפעול כקבוצת לחץ מאורגנת במועצה להשכלה גבוהה להגנת האינטרסים של האוניברסיטה:

67. חסין והורוביץ, הפרשה, עמ' 220-221.

68. צבי יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל-אביב – זיכרונות', אלפיים, 11 (1995), עמ' 101-128. הציטוט מעמוד 124.

פרופיסור רוטנשטרייך מעיר כי אף פעם לא נידונה השאלה של המועצה להשכלה גבוהה בה מכהנים אנשי האוניברסיטה, ובאיוז מידה מקיימים המוסדות השונים (אוניברסיטת תל-אביב ובר-אילן) את החלטות המועצה. הוא מעיר כי תנאים שונים שהותנו על-ידי המועצה לא נתמלאו, וכי על אף שניתן אישור רק לתואר הראשון מלמדים בתל-אביב ובבר-אילן לימודים בשלב מ"א, וגם בחוגים שלא הוכרו כלל על-ידי המועצה. הוא מבקש איפוא מן הרקטור כי יקח דברים עם המורים שלנו המכהנים כחברים במועצה, מה ניתן לעשות (על אף שמורים אלה אינם יושבים במועצה כנציגי האוניברסיטה העברית אלא אד פרסונם).⁶⁹

במקביל תיבחן פעילותם של פרופ' יעקב כ"ץ (אחד מראשי ההתארגנות של אנשי האקדמיה נגד בן-גוריון בימי 'הפרשה') ופרופ' יהושע פראוור, נציגי האוניברסיטה העברית במועצה להשכלה גבוהה השנייה.⁷⁰ אתמקד בשתי ישיבות של המועצה ב-7 באוגוסט 1961 וב-28 בנובמבר 1961, שמהן עולה כי נציגי המדינה חסמו יוזמות של נציגי האוניברסיטה העברית ועודדו את ההתקדמות ואת ההתבססות המהירה של המוסדות החדשים.

את הישיבה הראשונה כינס שר החינוך והתרבות אבא אבן ב-7 באוגוסט, ימים ספורים בלבד לפני הבחירות לכנסת ב-15 באוגוסט 1961. היה ברור למתכנסים שאין אלה ימים המתאימים להתכנסות אישי ציבור שיכריעו בעניין גורל שתי האוניברסיטאות בשפלת החוף - אוניברסיטת תל-אביב ואוניברסיטת בר-אילן.⁷¹ יש להוסיף שזו היתה פגישתה הראשונה של המועצה להשכלה גבוהה השנייה. על הפרק עמדה הסוגיה כיצד תחליט המועצה בעניין מסקנות של ועדות משנה מקצועיות שבחנו את רמתן האקדמית של המחלקות במוסדות החדשים. הכרעות חיוביות של המועצה היו עשויות לעודד רישום סטודנטים חדשים לחוגים אם תינתן להם הכרה אקדמית ממלכתית. הדחיפות נבעה מכך ששנת הלימודים עמדה להיפתח בחודש אוקטובר והמוסדות החדשים ביקשו להיערך בהתאם על-ידי פרסום בציבור והיערכות אדמיניסטרטיבית לקראת רישום סטודנטים. מהעובדה ששר החינוך והתרבות אבא אבן נענה לתביעה לכנס את המועצה כשהתקבל הדוח משתמעת נכונות המערכת

69. ארכיון האוניברסיטה העברית, הוועדה המתמדת, ישיבה ט"ו, י' באדר ב' תשכ"ב, 16 במרס 1962.
70. חוק המועצה להשכלה גבוהה נחקק באוגוסט 1958, במהלך 1959 הוקמה המועצה להשכלה גבוהה הראשונה וזו נועדה לעצב את דפוסי הפעולה הפורמטיביים במשך תקופה של שנתיים ולאחר מכן הוקמה על בסיס חלק מהאישים של המועצה הראשונה מועצה שנייה לתקופה של חמש שנים. חברי המועצה להשכלה גבוהה השנייה בראשית פעילותה היו: אבא אבן, שר החינוך והתרבות - יו"ר; מהאוניברסיטה העברית: אפרים אלימלך אורבך, יעקב כ"ץ, שלמה גנוסר, משה רחמלביץ (הפקולטה לרפואה), שמואל הורוביץ (הפקולטה לחקלאות), ישראל גלפס (השלוחה בתל-אביב); מהטכניון: רחל שלון, יעקב רוניק, יעקב אולנדרוף; ממכון ויצמן: אפרים קצ'לסקי; מאוניברסיטת תל-אביב: בן-ציון כ"ץ; מאוניברסיטת בר-אילן: טוביה בר-אילן; נציגי ציבור: יגאל אלון, דוד הורוביץ, חיים כהן, יצחק שאקי, משה שרת, אהרון קציר.

71. גנוך המדינה (ג"מ), תיק המועצה להשכלה גבוהה, 1 בפברואר 1961 עד 31 באוקטובר 1961, גל-4/1672.

הפוליטית לקבל החלטות חיוביות בנוגע למוסדות החדשים. השר יכול לעכב את כינוס המועצה לזמן קצר וכך היה גורם שהסטודנטים החדשים יירשמו למוסדות הוותיקים ויפגעו המוסדות החדשים.

דוח אחד של ועדות המשנה היה של ועדה בראשות פרופ' יהושע פראוור, שדן באוניברסיטת תל-אביב, והדוח האחר – של ועדה בראשות פרופ' ישראל גיליס, שדן באוניברסיטת בר-אילן. אשר לאוניברסיטת בר-אילן המליץ הדוח להכיר בשמונה מחלקות שעמדו בדרישות המרכזיות שקבעה המועצה להשכלה גבוהה: פילוסופיה, כלכלה, חינוך (שהיתה מיועדת להכשרת מורי בתי-ספר תיכוניים), פסיקה והמקצועות הביולוגיים – ביולוגיה, בוטניקה, בקטריולוגיה וביוכימיה. לוועדה היו כמה הסתייגויות פרטניות מדרך התנהלותן של המחלקות הנזכרות, אלא שאלה לא מנעו את ההכרה, לדעתה.

בשלב שהמועצה עמדה לפני הצבעה מסכמת החל פרופ' יעקב כ"ץ לערר הסתייגויות. ראשית הוא הודיע כי לא קיבל את הפרוטוקולים המפורטים של דיוני ועדות המשנה מחמת נוהל שמירה על סודיות דיוניהן וטען כי לא יכול להיות מצב שהמועצה תמנה ועדת משנה אשר תסתיר ממנה נתוני יסוד שקבעו את הדרך שבה הגיעה למסקנותיה. התוצאה היא כי 'אין אני יודע כמה חברים יש בקרב מקצוע שאת החוג שלו מכירים בו; אין אני יודע מהו המבנה של החוג. אם אין אנו הופכים את הוועדה הזאת לוועדה מכרעת שאנו צריכים לענות אחריה "אמן" – אין אני יודע מה לומר'.⁷² שנית, חלק מחברי המועצה השנייה חדשים ואין הם מכירים את מבנה האוניברסיטאות החדשות שעליהן צריך להחליט. לפיכך יש צורך בתקופה של לימוד בטרם קבלת החלטות: 'אין אנו מכירים גם את המבנה של המוסד באופן כללי. אין אנו יודעים מה הוקם, על יסוד מה הוקם, האם הדברים שנאמרו בימים ההם בתור תנאי נתקיימו או לא נתקיימו. [...] כדי שנוכל לומר אם יש מקום להכרה או לא, אנו צריכים לדעת עובדות'. כ"ץ ציין שמקריאה בעיתונות הוא גילה כי ההכרה האקדמית ניתנת לתואר BA, אולם שתי האוניברסיטאות אינן מצמצמות את לימודיהן לכך ומלמדות ללא אישור ופיקוח המועצה להשכלה גבוהה לתואר MA, וכך יוצא שהחלטות המועצה אינן החלטות מחייבות אלא כל מוסד אקדמי עושה על-פי הבנתו והכרתו. מסקנתו היתה: 'אם מותר לי להביע משאלה – שנשמע היום ונלמד כל מה שאפשר ללמוד, אבל לא נתבקש להכריע אלא נקבל אינפורמציה נוספת לגבי כל הדברים'.⁷³

תגובת נציג אוניברסיטת בר-אילן, ד"ר טוביה בר-אילן, היתה: 'אי אפשר תמיד להתחיל מההתחלה', כלומר 'לאחר ישיבות ולאחר ביקורים של ועדת המשנה באוניברסיטה עולה כי המועצה אינה יכולה לקבל החלטה, וזה תהליך שאיננו מתקבל על הדעת בשעה שהאוניברסיטה מבקשת להתרחב ולהתבסס'. השר אבן תמך חד-משמעית בעמדה זו וקבע כי יש צורך דחוף להצביע בזכות המלצות הוועדות המקצועיות. ד"ר בן-ציון כ"ץ, נציג אוניברסיטת תל-אביב, הצטרף לתביעה לקבל את מסקנות ועדות המשנה: 'גם אוניברסיטת בר-אילן וגם

72. שם, עמ' 11.

73. שם, עמ' 12.

האוניברסיטה של תל-אביב מצפות בכיליון עיניים לקבלת ההחלטות'. ואולם לא היה בדברים האלה כדי להזיז את פרופ' כ"ץ מעמדתו השוללת הכרה אקדמית מידית במחלקות שנבדקו:

אני מצטער מאד שדעתי לא נתקררה מהתשובה שקבלתי. הטענה שלי כפולה. לא רק שאני חבר חדש ולא הספקתי ללמוד את הדברים – ואין לי טענה לגבי המוסד, אלא לגבי המוכרות ולחברי ועדת המשנה. המסמך של ועדת המשנה הוא סתום גם לגבי כל אדם, לא כל שכן לגבי חבר חדש, כי אין המלצות וההצעות מנוסחות כל-עיקר. [...] אני בעצמי מתנגד מבחינה פרוצדוראלית שנכריע בשאלה הזאת היום. [...] ד"ר בר-אילן אומר: הסטודנטים צריכים לדעת היכן הם עומדים לגבי המקצועות הנדונים. הם גם צריכים לדעת איפה הם עומדים לגבי – מה דמות ישא לימוד ה-מ.א. ולא שמעתי שיש תקנות מיוחדות שהמורים מלמדים שם על-פי שיטה חדשה. מן הדין היה שהענין היה נדון בפורום זה ורק אחר כך הייתי אחראי להכרעה. עד שהוקמה המועצה, המוסדות פעלו על דעת עצמם ועל אחריותם שלהם. ברגע שהוקמה המועצה, האחריות של ההכרה הוטלה על המועצה, ולא יפה וטוב שאנו נעמוד פתאום בפני עובדות ברורות.⁷⁴

בתום הדיון התקיימה הצבעה מאחר שפרופ' כ"ץ עמד על דעתו גם כששר החינוך קבע שיש לו הרושם שהרוב במועצה מוכן לקבל את המלצות ועדות המשנה בנוגע לאוניברסיטת בר-אילן ובכפוף להצעת דוד הורוביץ, נגיד בנק ישראל, להקים ועדת משנה קבועה שתעקוב אחר ביצוען. הוחלט אפוא ברוב קולות שלא לקבל את הצעת פרופ' יעקב כ"ץ שביקש לדחות את קבלת המלצות ועדת המשנה. בשלב זה נפלה הכרעה עקרונית למיסוד פעולתם של 'שחקנים' נוספים בשדה האקדמי, ברוח ועדת שרת, שיצמצמו במידה רבה את המונופול של האוניברסיטה העברית.

בישיבת המועצה להשכלה גבוהה ב-28 בנובמבר 1961 עלו לדיון מסקנות ועדת המשנה לבחינת אוניברסיטת תל-אביב, ולישיבה הוזמן פרופ' פראוור, שהיה כאמור ראש ועדת המשנה.⁷⁵ כבר בראשית שנות החמישים הכין פראוור תוכנית סדורה ומפורטת לנשיא האוניברסיטה העברית בנימין מזר, כיצד על האוניברסיטה העברית לפעול לשמירת עליונותה באזור תל-אביב באמצעות הקמת שלוחה מטעמה שתפעל אך ורק לתואר ראשון, והקפדה שבשלוחה לא יכוננו תנאים למחקר אלא רק ללימודים בסיסיים. בישיבה טען פרופ' בן-ציון כ"ץ כי אוניברסיטת תל-אביב סבורה שהגיעה השעה שתוענק הכרה למוסד האקדמי בכללותו וכי יופסק הנוהל של הכרה בחוגים ובמחלקות ויתקיים דיון 'להכרה במוסד כמוסד'.

שר העבודה החדש, יגאל אלון, חבר המועצה, טען שיש לאשר הכרה בחוגים על-פי כיוון התפתחותם הכללי 'אפילו אם אנחנו יודעים שעדיין לא הגיעו לאותה רמה שיכולים להגיע אם על-ידי ותק ממושך כמו הטכניון בחיפה'. כמו כן המליץ שתוענק סמכות לוועדת המעקב לאשר הכרה בחוגים אקדמיים בלא שיהיה צורך להמתין עד לכינוס מליאת המועצה.

74. שם, עמ' 22.

75. ג"מ, המועצה להשכלה גבוהה, כרך א, נובמבר 1961 עד יולי 1962, גל-1828/7.

אלון סיים את דבריו בקריאה להכיר מיד בפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל-אביב כמסגרת אקדמית שלמה. בכך כיוון לשינוי רדיקלי בתפיסה שרווחה במועצה מראשיתה ולפיה ניתנה הכרה הדרגתית למחלקות בודדות ולא לפקולטות או למוסדות כחטיבה אחת:

[יגאל אלון]: פרופ' כ"ץ העלה בעיה רצינית מאד, בעיית ההכרה באוניברסיטת תל-אביב כבמוסד שלם. לעומת זאת שמענו מפי אנשים מוסמכים כאן הרהורים וערעורים, בלי שקבעו עמדה לגבי עצם פנייתו זו, אלא העלו נימוקים משכנעים למען לא נחיש צעדינו יתר על המידה, לבל נזיק למוסדות הקיימים. [...] על כן הייתי ממליץ כחבר הוועדה, שנכיר היום בשלמות בפקולטה למדעי הרוח, עם אותו תנאי של הגשמת ההמלצות. היינו, שגם זו תהיה הכרה על תנאי מראש שהדברים יבוצעו, ואז נראה לי כי הפקולטה הזאת יכולה להיות מוכרת על-ידי המועצה.⁷⁶

נגד הצעה זו הזדעק פרופ' יעקב כ"ץ וטענתו העיקרית היתה שאוניברסיטת תל-אביב מתפתחת על-פי דרישות הציבור. בכך כיוון לדיון הממושך שהתקיים במועצה בעניין ההכרה במחלקה למתמטיקה שימושית שביקשה לשלב עיון תאורטי ופיסיקה שימושית והיתה תשתית לפיתוח סיוע מקיף לצורכי מערכת הביטחון. כאן ביקש יעקב כ"ץ לתרום מנסיונה של האוניברסיטה העברית, שכאמור פתחה בעשור הראשון למדינה מספר עצום של מסגרות אקדמיות שנועדו לצורכי הציבור והמדינה:

אנחנו מנוסים ויודעים כי מטעמים של צרכי ציבור עולות הדרישות פעם להקים מחלקה כזו, ופעם מחלקה אחרת, וכאן צריכה לפעול הזהירות שלא להגרר אחרי תביעת הצרכים, אלא לעמוד על המשמר שהצרכים האלה לא יקבעו רמה שאיננה הולמת את האוניברסיטה. על כן אין בסיס להצעה להרחיב היום את ההכרה מעבר למה שוועדת המשנה הציעה.⁷⁷

פרופ' פראוור המשיך את הקו של פרופ' יעקב כ"ץ ופתח בהתקפה חריפה על אוניברסיטת תל-אביב. פראוור טען שאין להכיר בפקולטה מאחר שחסרים בה מקצועות בסיסיים ויש פער גדול בין מה שהמרצים מלמדים לבין מה שהם יודעים בפועל, ובמיוחד הדברים אמורים בתחום המחקר: 'אני מכיר את החברים הצעירים המלמדים בתל-אביב ואני יודע שהם אף פעם לא עסקו במחקר'.⁷⁸

את תפיסתה הציבורית של האוניברסיטה העברית הציג פרופ' יעקב כ"ץ שחשש מהתערעות מעמד האוניברסיטה והציג דעה זו כשהחל משא-ומתן להחזרת השלוחה למשפטים ולמדעי החברה לאוניברסיטת תל-אביב במהלך שנת 1964/1965. בעיתון הארץ התפרסמה בעת ההיא סדרת כתבות מאת יהודה קסטן על היחסים בין שתי האוניברסיטאות, ובין השאר

76. ש.ש.

77. ש.ש.

78. ש.ש.

הובאה שם קריאה לביטול השלוחה הירושלמית והעברתה לאוניברסיטת תל-אביב.⁷⁹ בתגובה הציג פרופ' יעקב כ"ץ עמדה הפוכה וטען שלפי תחזית הגידול הדמוגרפי באזור תל-אביב, בתוך חמש שנים לא תספיק אוניברסיטת תל-אביב לצורכי ההשכלה בשפלה, ולכן הוא הציע לשמור את השלוחה בנפרד ולא לשלבה באוניברסיטה החדשה ובכך יתקיים 'גרעין בריא' לאוניברסיטה נוספת בתל-אביב או בסביבתה. כ"ץ ציין שעד שנת 1964 התקיים הסכם לא כתוב עם אוניברסיטת תל-אביב והעיקרון המסדיר בהסכם היה 'הם בשלהם ואנו בשלנו', כלומר אוניברסיטת תל-אביב לא תעסוק במדעי החברה, ובשלוחות לא יעסקו במדעי הרוח. ואולם אוניברסיטת תל-אביב הפרה את ההסכם והחלה בהקמת פקולטה למדעי החברה. לדעתו, הדרישה הרווחת שתוקם במהירות אוניברסיטה שלמה ומלאה ובה כל הפקולטות היא מטרה נכספת לכל מוסד אקדמי, אולם 'במצב שנוצר בתל-אביב בשנים האחרונות זו סיסמה, שלפי שעה אין בכוחה לבנות אלא להרוס'. הסתלקות האוניברסיטה העברית מקמפוס רמת-אביב נגרמה בשל סירובה של עיריית תל-אביב להתיר לבנות עוד בניין לצורכי התלמידים בקמפוס ברמת-אביב, וכך נגרמה צפיפות בלתי-נסבלת לאלפי הסטודנטים בשלוחה. יוצא אפוא שעיריית תל-אביב היא שפגעה בסטודנטים בתל-אביב אך ורק מפני שלמדו ממרצים ירושלמים. זו היתה תשובה ירושלמית להכרזה של רקטור האוניברסיטה בתל-אביב, פרופ' בן-ציון כ"ץ, כי 'יש להתזיר את השלוחות לאוניברסיטת תל-אביב', דבר שהוביל למסע ציבורי שהושמע בו סמאות כמו 'תל-אביב לתל-אביביים', ו'הירושלמים הסתלקו'. בכל מקרה, ליעקב כ"ץ היה ברור השלב הבא:

הכל מוכנים לפי שעה לשלם מס שפתיים למעמד הבכורה של ירושלים. אך אין זה מונעם מלהפריח את הסיסמה, כי המדינה חייבת להקציב סכום אחד לכל סטודנט, ילמד באשר ילמד. אם יתגשם רק משהו דומה לסיסמה זו, נגיע מהר למישור אחד בכל ההשכלה הגבוהה במדינה, אך לא ברמה הגבוהה שהגענו אליה בכל תחום ותחום, אלא ברמה הנמוכה ביותר. ואין כל בטחון שהסיסמה לא תתגשם.⁸⁰

הנקודה שאבקש להדגיש מדיונים אלה במועצה היא, שאת נציגי המדינה הבכירים הנחתה שאיפה לביסוס המוסד האקדמי החדש. נציגי המדינה התנגדו בתקיפות לתנאי שכל מסגרת אקדמית חדשה שתוכר צריכה להיות ברמה מחקרית שווה לרמה של זו הוותיקה. מכאן שהישענות האליטה האקדמית בירושלים על המועצה להשכלה גבוהה, כפי שזכורים דבריו של נתן רוטנשטרייך בראשית הדיון, כדי שתהא מחסום ליישום מסקנות ועדת שרת היתה בלתי-אפשרית. הפרופסורים יעקב כ"ץ ויהושע פראוור יכלו להתרכז בקרבות השקיה,

79. יהודה קסטן, 'מונופול בחינוך הגבוה', הארץ, 25 בדצמבר 1964; הנ"ל, 'לידתו ומיווגו של ביה"ס למשפט ולכלכלה', הארץ, 27 בדצמבר 1964; הנ"ל, 'שליחותה של השלוחה', הארץ, 30 בדצמבר 1964; הנ"ל, 'הקפאון בחינוך הגבוה', הארץ, 1 בינואר 1965.

80. יעקב כ"ץ, 'השלוחות והשלכותיהן', הארץ, 22 בינואר 1965.

אולם עמדת נציגי המדינה היא שגורה כי המאבק יסתיים בהקמת אוניברסיטת תל-אביב כאוניברסיטה ממלכתית.

סיכום

הממלכתיות כקונצפט מארגן היא הניסיון הבולט והמובהק בעשור הראשון למדינה לייצר מסורת פוליטית, חברתית ותרבותית משותפת שתהיה מאגר מרכזי של הסולידריות החברתית ושל הצדק בחברה הריבונית החדשה. זו תוכנית תרבותית-פוליטית שאפתנית, מקיפה ושלמה, החודרת לכל אגפיה המרכזיים של החברה ומכוונת ליצירת תשובות סמליות וארגוניות אשר כוללות הקמת מבנים מוסדיים וסמליים לשם הבניית סביבה משמעותית המעמידה את המדינה ועליונות סוכנויותיה כעיקרון-על, כערך מקודש, שכובש את לב התושבים וזוכה לתמיכתם ולנאמנותם. הממלכתיות זוהתה עם ערכים דוגמת אוניברסליות בקבעה שלא ייתכן כי נגישות לשירותים ולמצרכים בסיסיים תיקבע על בסיס זיקה מפלגתית או על סמך זיקה לסקטור. הממלכתיות גם זוהתה עם סולידריות חברתית באחריות הכוללת, המקיפה והחדשה כלפי קליטת העולים החדשים; עם 'ביטחון ואחריות' כשהמדינה היא הסמכות הלגיטימית הבלעדית להפעלת הכוח ולה מנופול על ההצלחה הצבאית המרשימה של מלחמת העצמאות; עם 'מודרניזציה וקדמה' באמצעות השקעות נרחבות בפרויקטים רחבי היקף בהתיישבות, בתיעוש ובביסוס מוסדות המדע והמחקר. הממלכתיות היתה למאגר דרכי המחשבה וההתנהגות המקובלים אשר מדגישים מנהגים, טקסים, דעות ואמונות המארגנים את צורות ההשתתפות ביצירת הסדר החברתי והתרבותי ואת מקורות הלגיטימציה. הממלכתיות זוהתה בציבור הרחב כאסטרטגיה מקיפה המבטאת את טובת האומה, את הקונסנסוס הלאומי ואת 'הרצון הכללי' וכזו התקבלה כנורמה בעיני רוב הציבור, והסטיות ממנה הוקעו.

תפיסה זו, המעודדת הרחבה ניכרת בטווח פעולתם של מנגנוני המדינה היתה מקובלת בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה, שאז הלאימו רוב מדינות מערב אירופה את מערכות הכוח, החשמל, הרכבות והמכרות ויצרו מערכות שירותים 'ממלכתיות' ובראשן מערכת רפואה ציבורית-כללית, מנגנוני סעד ורווחה ומסגרות חינוך משוכללים ומקיפים שהרחיבו את פעילותן לאוכלוסיות חדשות. גדי יציב גורס בנוגע לבן-גוריון, ש'אילו היו הדברים תלויים בו בלבד, היו מתחילים בשנותיה הראשונות של המדינה רוב מוסדותיה של "המדינה בדרך": "ההסתדרות הציונית", "הסוכנות היהודית", שיטת הבחירות היחסיות לכנסת ואתה רוב המפלגות הבינוניות והקטנות, רוב תנועות הנוער, ואולי עוד מרכיבים חשובים של החברה היהודית בארץ".⁸¹ בן-גוריון ביקש לפעול נגד הקהילות החברתיות, אותם מרכזי המשנה האוטונומיים בלשונם של משה ליסק ודן הורוביץ, שחבריהן התאגדו בדרך וולונטרית ושהיה בעקרונות התאגדותם איום בפועל או במשתמע על עליונות המדינה או לערעור

81. גדי יציב, החברה הסקטוריאלית, ירושלים 1999, עמ' 82.

הנאמנות כלפיה. הממלכתיות היתה שם קוד לצמצום, פירוק וביטול מסגרות שהתקיים בהן טיפוח של מוקדי חברה אזרחית פעילה, המדגישים שנאמנות הפרט נתונה בראש ובראשונה לארגונים אליטיסטיים שגובשו בהם מגמות של ייחודיות חברתית המאגרות או דוחות את ההזדהות עם המדינה כסמל וכמנגנון על מארגן.

חלפה שעתם של הארגונים הוולונטריים האליטיסטיים של תקופת טרום העצמאות, המדגישים כי מקור הסמכות לפעילותם הוא בהם עצמם או בסקטור הנפרד שלהם וכי הם מושתתים על מערכת ערכים מיוחדת להם המייצגת את היצירה העצמית והמקורית בארץ ישראל – ומעתה 'המדינה קודמת לכול'. ערכים דוגמת חלוציות, נכונות להקרבה עצמית, אהבת מולדת וחתירה לתיקון עולם, שהיו נר לרגלי הארגונים הוולונטריים, היו אמורים להתעצב מחדש ולאמץ צביון חדש שנקבע בהתאם להגדרותיו של המנגנון המדינתי. מונופוליוזיה זו אינה מצביעה על כך שערכים אלה נחשבו שוליים; ההפך הוא הנכון; היה רצון להציגם כערכים כלליים ומרכזיים, חובקי כול, שהפכו לרכיבי יסוד בכינון הממלכתיות שחתרה לנכס לעצמה ערכים אלה.

מכאן אין להסיק מסקנה הפוכה, קרי, שבן-גוריון פעל לחיסול כל אפשרות להתארגנות חברה אזרחית פעילה. תביעת העיקרון הממלכתי התמקדה בדרישה להפנמה של תפיסת המדינה כמסגרת ההתייחסות הדומיננטית הקובעת את האופקים של הארגון ושל האישיות הפוליטית, לצד מרווח ניכר לפעולתה של חברה אזרחית. במסגרת זו היתה האליטה האקדמית בעשור הראשון, מבחינתם של מי שקידשו את העיקרון הממלכתי, דוגמה מובהקת למוקד חשוב בחברה אזרחית, הפועל מתוך הכרה יסודית וסוחפת בעליונותם של עקרונות המסורת החדשה.

בתנאים של סמכותיות מדינתית מתחזקת והולכת נתבעה האליטה האקדמית על מוסדותיה בשנות החמישים לתפקד כסוכנות חברתית בכירה ומייצגת של עקרון הממלכתיות. כך נמצא כי האליטה האקדמית שהתגבשה באוניברסיטה העברית בעשור הראשון אופיינה במלומדים ומדענים בעלי מונופול על תפקידי מפתח בתחום המדע והדעת, שהתגייסו מרצון ובהתלהבות לייצוג ולביסוס סדר היום ההגמוני של פרויקט בניין האומה והמדינה. התהליך המהיר של ההתמקצעות והמיסוד של האליטה האקדמית הרחיב את שורותיה במהירות תוך כדי העברת תקציבים ענקיים לרשותה מאוצר המדינה ומהקהילות היהודיות ברחבי העולם, ובכך הגביר במידה ניכרת את הכרתה העצמית כאליטה דומיננטית.

חברי האליטה פיתחו רגש משותף של סולידריות, שהיה תולדה של פעילות אינטנסיבית במערכת ערכים ונורמות התנהגות שתבעה מחויבות עזה לצרכיו של המוסד באמצעות השתתפות במנהל האקדמי, בוועדות, במועצת הפקולטה ובסנאט, ולא פחות חשוב מכך – תולדה של 'ציוני דרך' משותפים למוסד האקדמי בכללותו ובהם משברים והצלחות, שסייעו לעיצוב תודעה קולקטיבית בקרב חברי האליטה האקדמית. לדוגמה: משבר עזיבת קמפוס הר הצופים ופיזור המוסד ברחבי ירושלים בעשרות מקומות ארעיים וחוסר היכולת להשתמש בשירותיה של הספרייה האוניברסיטאית הלאומית שנותרה על הר הצופים; המאבק המשותף למיקום האוניברסיטה בתוך גבולות העיר ירושלים ולא מחוצה לה; המאבק המשותף ברצונה

של הממשלה להלאים את האוניברסיטה העברית. כל זאת לצד הצלחות בפיתוח והרחבה מואצים במבנה האקדמי יחד עם הקמתו של קמפוס מרשים בגבעת רם. האליטה האקדמית של העשור הראשון פעלה בתנאים שונים מאלה של קודמתה, של דור מייסדי האוניברסיטה שפעלה בתקופת טרום העצמאות, הן במקורות גיוס כוח האדם של הסגל הבכיר והסטודנטים והן בהיקף הפעילות המדעית, ההוראה וההכשרה המקצועית. האליטה החדשה של שנות החמישים הציבה את סוגיית הקדמה והמודרניזציה במרכז עיונה כחלק מהשתלבות בממדים הכריזמטיים של האתוס הממלכתי-המדינתי. אחת התוצאות של מצב זה היתה, שבקרב האליטה שניהלה את האוניברסיטה העברית נתגבשה תביעה לאוטונומיה ולא־מויץ כללי משחק אקסקלוסיביים שיאפשרו לשמר את המצב הקיים, במיוחד מול קבוצות שביקשו דריסת רגל בשדה האקדמי. מקור עוצמתה של האליטה האקדמית הירושלמית בעשור הראשון היה יכולתה ליצור מבנה קואליציוני שהושתת על שיתוף-פעולה הדוק בינה לבין האליטה הפוליטית השלטת במדינה. מבנה זה התערער עקב היוזמות להגביל את טווח פעולתה נוכח התחרות בקבוצות אקדמיות חדשות, מהן יוצאות חלציה שלה, שביקשו לערער על מעמדה בתחומי התמחותה הספציפיים ובפיקוח ובעיצוב תפקידים בתחומים מוסדיים אחרים. לפיכך, במעורבות האליטה האקדמית של האוניברסיטה העברית בפרשת לבון אנו עדים להיווצרות זרם חדש במסורת רעיון הממלכתיות, שבו מרכיב ממרכיבי המרכז, האליטה האקדמית, נעשה למוקד של מתח וכפירה.

בדיון דלעיל התברר שהאליטה האקדמית נאבקה בחריפות על מעמדה הדומיננטי שעוצב במהלך תקופת כהונתו של בן-גוריון עד הבחירות שנערכו בנובמבר 1959. בחירות אלה לכנסת החמישית והבחירות העירוניות שנערכו במקביל הובילו לחיזוק תהליכים שבהם דמויות מרכזיות מהמנגנון המדיני, המפלגתי והעירוני יכלו לרכוז מאמץ כדי למנוע את חיסול האוניברסיטה של תל-אביב בכך שתיבלע כשלוחה של האוניברסיטה העברית. אלה לא הסתפקו בכך ונוצר מומנטום חדש שבו גורמים מרכזיים במדינה ראו בהקמת האוניברסיטה הממלכתית החדשה, במנותק מהאוניברסיטה העברית, אינטרס חשוב לביסוס מעמדם. מהלכים אלה הובילו לקריסתה של אסטרטגיה מרכזית של האוניברסיטה העברית, שביקשה לכונן דפוס של 'אוניברסיטה ממלכתית' בחסותה.

נדמה שאפשר לראות ממד חדש בסיבות שהובילו את האליטה האקדמית להתפרצות רבת יצרים שנדמתה כרעם משמים בהירים בשעה שנראה כאילו המבנה הפוליטי הפנימי בישראל הגיע לשיא כוחו ולשיא יציבותו בהנהגת מפא"י. גם מי שסקרו את הפרשה מכל היבטיה הפוליטיים לא ראו בעניינו של פנחס לבון הסבר מספק; וכפי שראינו, לבון מתח ביקורת נוקבת על דפוסי ההתארגנות המדעית באוניברסיטה העברית, ועמדותיו כלפיה לא היו אמורות לעודד את הפרופסורים להתייצב להגנתו. יותר משתמכו בלבון יצאו הם נגד בן-גוריון. ההתפרצות הכוללת של האליטה האקדמית נגד בן-גוריון בשלהי שנת 1960 מצביעה על חזית אחידה בשורותיה, התוקפת בחריפות במישור הפוליטי-הציבורי את הגורמים שנתפסו בעיניה כמערערים את מעמדה בשדה האקדמי, גורמים המזוהים עם התחזקות הממלכתיות. האליטה האקדמית נחשפה למצב חדש שגרם לשינוי בבסיס הלגיטימציה ולשינוי תפיסתה

את מהות תפקידה הפוליטי, ובעקבות כך ביקשה היא לנסות ולשנות גם את כללי המשחק ואת סגנון המנהיגות, ומתוך כך היה עליה לבור לעצמה דרך חדשה.

בשיח הממלכתי שנוצר בין המערכת הפוליטית לבין האליטה האקדמית בראשית שנות השישים ניכרו תפיסות ואינטרסים מתנגשים. שחקנים אלה לא התכוונו מלכתחילה שהחיבור ביניהם יהיה בעייתי; ההפך הוא הנכון; ואולם דווקא הצלחתו הניכרת של השיח הממלכתי עם התרחבות טווח הפעולה והעצמתו כשיח הגמוני הובילה למתח בין אינטרסים שונים בנוגע לעיצובו של השדה האקדמי. נוצר איום על האליטה האקדמית, וזו נאלצה לוותר על רכיבים בהגדרתה האוטונומית ולהשלים עם צמצום היקף השפעתה. ברטוריקה הלאומית הרשמית הכירה המדינה במחויבותה כלפי האליטה האקדמית הירושלמית, אולם במקום שהתקיימה בו התנגשות אינטרסים ממשית – הקמת אוניברסיטה ממלכתית נוספת – היתה ידה של האליטה הירושלמית על התחונה, מה שחייב אותה לכונן מערכת קונצפטואלית חדשה בעיצוב השיח הממלכתי.

האליטה האקדמית הירושלמית יכלה לבחור אחת משלוש דרכי תגובה אפשריות על הפרת הסדר הממלכתי-האקדמי. דרך אחת, ביקורת חריפה, הסתגרות ופרישות כלפי עקרון הממלכתיות עצמו והצטרפות למתנגדיו המובהקים באופן שידיר את האליטה האקדמית מייצוגו. זהו צעד מהפכני מבחינת האליטה, שמשמעותו עימות חזיתי עם המערכת הפוליטית, עימות שתוצאתו עלולות להיות הלאמת מוסדות האליטה האקדמית. מהלך זה היה בניגוד לאינטרס של האליטה מאחר שהיה עלול לשלול ממנה יתרונות רבים הנגזרים ממגעה ההדוק עם המדינה. מה גם שפעילות האוניברסיטה כמרכז משנה אוטונומי בשלב זה לא היה ריאלי מבחינת משאביה הכלכליים ועוצמת תלותה במנגנוני המדינה. יישומו של צעד מעין זה משמעותו היתה איום על המשך קיום האליטה.

הדרך השנייה, עימות נקודתי יזום ועיקרו ביקורת ישירה על החלטת המדינה להקים אוניברסיטה ממלכתית חדשה. התמקדות בהיבט זה בלבד היתה מחלישה את תפיסתה העצמית של האליטה האקדמית שבמשך שנים ארוכות הופיעה כמייצגת הרעיון הממלכתי הכללי ולא כקבוצה בעלת אינטרסים צרים. בכך היה העימות בנושא האוניברסיטה החדשה מסתכם בזה שהאוניברסיטה העברית היתה נתפסת כמייצגת אינטרסים פרטיקולריים ומאבדת יוקרה חברתית ותרבותית. זאת ועוד, יעילותה של אסטרטגיית העימות הנקודתית היתה מלכתחילה מוטלת בספק משום אחדות הדעים ששררה בין הפוליטיקאים שתמכו באוניברסיטה החדשה – מעסקני 'הגוש' במפא"י דרך חיים לבנון ומרדכי נמיר, ועד משה שרת ויגאל אלון, שמעון פרס ודוד בן-גוריון.

האפשרות השלישית, זו שאימצה האליטה האקדמית, היתה חתירה לקביעת סדר ערכים מוסרי שיחייב את המערכת הפוליטית וינחה את פעולתה, וזה באמצעות משבר יזום. מהלך זה חייב הסערה יזומה של קווי הגבול המסורתיים, היציבים וההגמוניים ודרש הבנות והסכמים חדשים בדבר נאמנויות ומחויבויות במסגרת השיח הממלכתי. הצעד הראשון בייזום משבר כזה חייב הפחתה ניכרת בביטחון בשלטון ובהסכמה להפקיד את גורל האליטה האקדמית בידי. התבוננות מן הצד או תגובה רפה של האליטה הירושלמית על עיצובו מחדש של שדה

'האינטלקטואל הטהור' בפוליטיקה או אליטה אקדמית במשבר

ההשכלה הגבוהה בידי הפוליטיקאים היה מקבע את מיקומם החברתי כ'פקידי מדינה' חסרי זהות עצמית, המצמצמים את ייחודיותם בין נאמנות ללא תנאי לבין מומחיות בידע טכני פרקטי. הם היו הופכים למשרתי ציבור צנועים ויעילים הכפופים לעקרונות הפוליטיקה הפרגמטית המתמקדת אך ורק באינטרסים צרים ואגואיסטיים שיילכו ויפחתו בהדרגה עם התבססות אליטה אקדמית אחרת. הקמת אוניברסיטה ממלכתית בתל-אביב איימה על אחיזת האליטה הירושלמית במעמדם היוקרתי של חבריה כ'אינטלקטואלים', מעמד חברתי של בעלי הון תרבותי שהם ממעצביו ופרשניו הבולטים של הסדר החברתי הקיים. החשש מהידחקות לנישת הבלורים, המסולקים לצמיתות מחוון הממלכתיות, הוא שהוביל לזעם ולכעס מתפרץ, ללכידות א-פוליטית בין שורות האליטה ולהתקוממות.